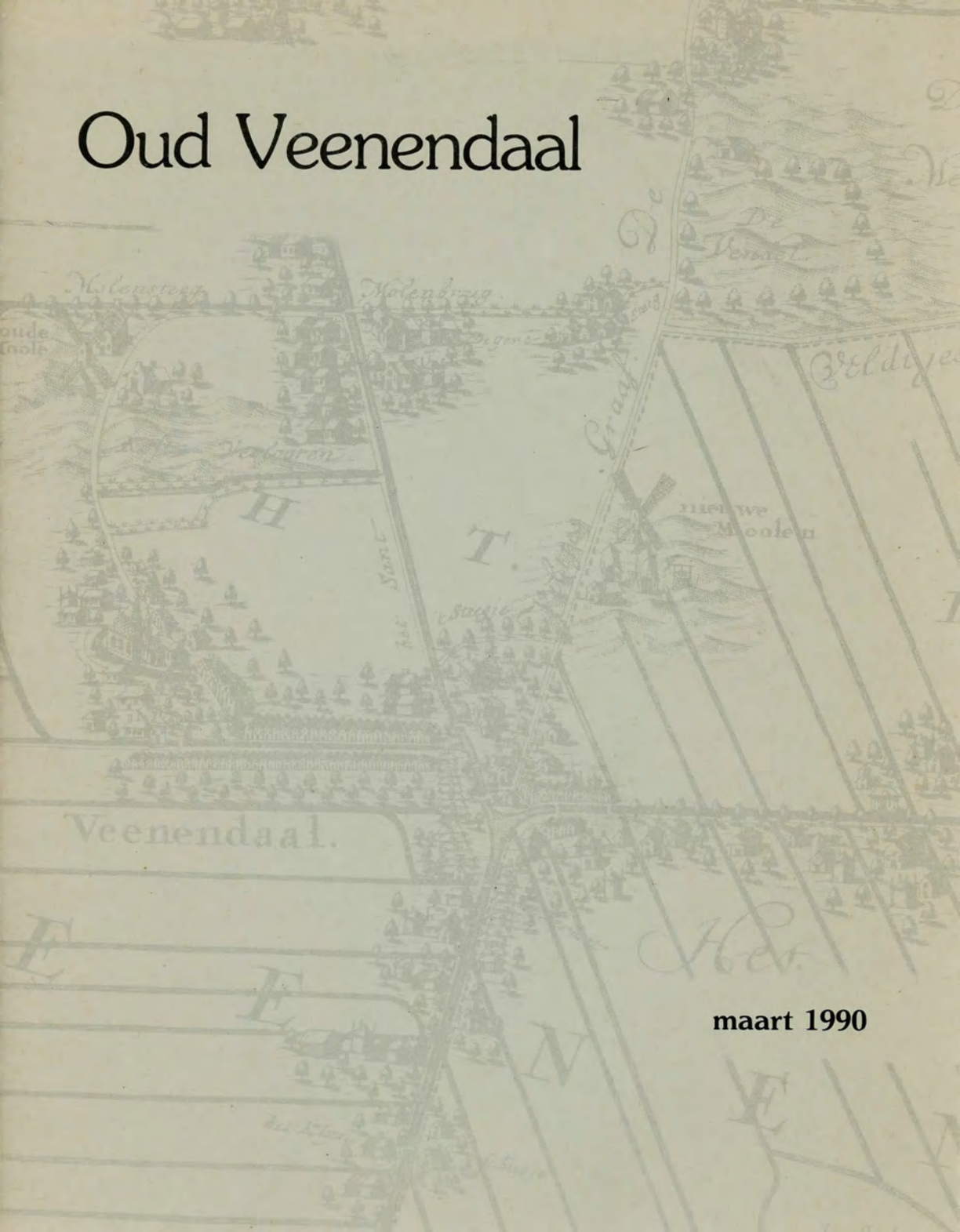

Oud Veenendaal

maart 1990

*5e jaargang, nummer 1
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal
telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon: 08385-11523

Postgiro:

nr. 4043117

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De kontributie bedraagt f. 20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f. 10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f. 5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar BV

**Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Het vijfde jaar, pag.3
- Evacuatie, plundering en weder-
opbouw in 1940, pag.4
- Historisch Museum 'Het kleine Veenloo', pag.16
- Kroniek van Veenendaal, pag.21
- De afwatering van het zuidelijk deel van de
Gelderse Vallei in de 16e eeuw, pag.22
- Puzzel, pag.30
- Jaarverslag Historische Vereniging, pag.31
- Boekbespreking, pag.33
- Mededelingen, pag.34
- 500 leden voor 'Oud Veenendaal', pag.36

Onlangs kocht het museum een zogenaamd drankorgel aan. Deze stond in de slijterij van Van Hardeveld aan de Hoofdstraat, daar waar nu de Wibra gevestigd is. Hier de sloop van dit pand door sloperij fa. K. Tanis in 1965. Rechts het pand van sigarenwinkelier Verdouw. Op deze plaats is nu Foto Riezebos gevestigd.
(foto: M. Brink)

Het vijfde jaar

Met het nummer dat voor u ligt begint de vijfde jaargang van blad en ook het vijfde jaar van het bestaan van de Historische Vereniging.

De vierde jaargang telde in totaal zo'n 180 pagina's, een record dat met name het gevolg was van de twee speciale nummers: het 'molennummer' en het 'septembernummer' met een ingevoegd boekje. In totaal schreven negentien auteurs kortere of langere artikelen in ons blad, sommigen meerdere malen. Bij elkaar leverde het een gevarieerd geheel op met een schat aan informatie. Dit alles naast de foto's, de puzzel, de middenpagina, de mededelingen etc. We hopen dit niveau ook het komende jaar te kunnen halen.

Graag wil ik ook hier een ieder die iets wil schrijven, meedelen, op wil merken, of wil reageren aanmoedigen dat vooral te doen. Overlegt u eens met de redactie. We streven naar een zo breed mogelijk blad, zowel in onderwerpen als in stijl en auteurs.

In dit nummer vindt u het eerste deel van een lang artikel van Martin Brink over *"evacuatie, plundering en wederopbouw in 1940"* en een artikel van Taeke Stol over *"de afwatering in de Zuidelijke Gelderse Vallei in de 16e eeuw"*. Het artikel van Stol sluit aan op zijn vorig jaar gehouden lezing. Dat van Brink op de lezing die hij samen met Cees Cramer op 27 maart a.s. zal houden. Verder in dit nummer een prachtige foto op de middenpagina en een nieuwe rubriek: *"Kroniek van Veenendaal"*.

Op deze plaats willen we ook het overlijden van de heer P. Stadhouders memoreren. Hij behoorde tot de actieve kern van onze vereniging, schreef in ons blad, vertegenwoordigde de Historische Vereniging in commissies met de gemeente en was als zodanig ook lid van het museumbestuur. We zullen zijn grote kennis en betrokkenheid ook in onze kring missen.

ACvG

Evacuatie, plundering en wederopbouw in 1940

Vooraf voor ouderen heeft mei 1940, dit jaar dus een halve eeuw geleden, nog steeds een speciale betekenis. Wat zich tussen 10 en 16 mei 1940 heeft afgespeeld, weet iedereen. Interessant wordt het pas om de gebeurtenissen in een regionaal/plaatselijke context te plaatsen. Ditmaal belichten we enkele facetten uit de moeilijke periode direct na de mobilisatie. We gaan niet in op de gedwongen legering van meer dan drieduizend militairen tussen augustus 1939 en mei 1940, we melden ook niet het nauwkeurig verloop van de strijd en de verwikkelingen rond het 10e Regiment Infanterie en de verschillende Regiment- en Artillerie afdelingen rond Veenendaal. We gaan evenmin gedetailleerd in op de evacuatie vanaf Elst. In twee afleveringen willen we de nadruk leggen op drie onderwerpen: de gedwongen verhuizing van Veenendalers tot aan het instappunt aan de kade bij Elst, de rol van militairen bij vermissing van goederen (plunderingen) en wederopbouw van Veenendaal.

Veenendalers hebben zich voor de oorlog nooit echt druk gemaakt omtrent een eventuele evacuatie. De werelddreiging gaat aan hen grotendeels voorbij. Gemobiliseerde militairen, die 's avonds verveeld rondhangen in het dorp, zijn inmiddels een vertrouwd straatbeeld geworden en slechts weinigen denken aan een oorlog. Het leven gaat in enigszins aangepaste vorm zijn gang in de tamelijk rustige industriegemeente met een totaal inwonertal van 17.000 zielen: 12.000 op Stichts, 5000 op Gelders. Burgemeester mr J.J.P.C. van Kuijk staat aan het hoofd van de gemeente. Hij beseft dat hij Veenendaal moet voorbereiden op een algehele evacuatie. De moeilijkheden die Van Kuijk hierbij ondervindt, zijn tekenend voor de algehele teneur in die tijd: gelaten afwachten op de dingen die gaan komen. Het eerste waarmee Van Kuijk te maken krijgt tijdens de voorbereidingen voor het ontruimen van het dorp, is de vraag van zijn ambtgenoot in Ede of de bewoners op Gelders gelijk met de overige 12.000 zielen kunnen worden verscheept. Het aantal wijken werd daarmee van 12 naar 17 opgevoerd. Die zijn dus-

danig ingedeeld dat snel kan worden verzameld.

De bevolking maakt eerst kennis met een noodtoestand wanneer zij de "Algemene aanwijzingen voor afvoer burgerbevolking" ontvangt. Bovendien zijn de opvallend grote rode pamfletten op drukke punten in het dorp opgehangen. Op het papier staat kort en bondig aangegeven wat men zoal mee moet nemen aan mondvoorraad, kleding, transportmiddelen en papieren. Van Kuijk hecht veel waarde, zo blijkt uit het pamflet, aan kinderwagens en rijwielen voor vervoer, een gasmasker als onderdeel van de kledinguitrusting, thermosflessen met thee/koffie en blikjes met kleine voorraden thee, koffie, suiker en boter als mondvoorraad.

Het papier wordt achteloos terzijde geschoven. Bijna niemand bereidt zich voor op het ergste. *"Gedraagt U zich stipt naar de aanwijzingen van Uw hoofd- en groepsleider en bewaar zoveel mogelijk Uw kalmte"*, waarschuwt de burgemeester tot slot.

Geen loze kreten. Vooral het vinden van de juiste groepsleiders blijkt een moeilijke zaak. Van Kuijk heeft, verdeeld over de 17 wijken, meer dan 300 groepsleiders nodig.

In juni 1940 zegt Van Kuijk daarover in zijn persoonlijk verslag (1): *"Verder bleek het aanstands, zowel om praktische als morele redenen, noodzakelijk de groepsleiders niet alleen uit de straat waarin hun groepen woonachtig waren, maar zelfs ook uit de tot een bepaalde groep behorende gezinnen te kiezen"*.

Een en ander had tot gevolg dat groepsleiders werden aangesteld die eigenlijk niet voor hun taak geschikt waren. *"Tal van groepsleiders hebben dan ook in de praktijk niet voldaan"*, aldus Van Kuijk na de evacuatie.

In de notulen van de gemeenteraadsvergaderingen komt een eventuele evacuatie regelmatig aan bod. Vaak zijn het vragen omtrent de kolenschuiten die nog steeds niet zijn schoongemaakt, ook over het constant paraat houden van een aantal schepen. Maar ook vragen, *"waarom hoofd- en groepsleiders nog steeds niet langs de deuren zijn geweest om zieken etc. op te nemen"*. (2)

Over evacuatieplaatsen wordt niet gesproken. Over dit onderwerp hangt een waas van geheimzinnigheid. Slechts bij enkelen is het bekend dat de bevolking naar Voorne-Putten zal worden

vervoerd. Hoe streng het Algemeen Hoofdkwartier was, blijkt uit het officiële schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken, gedateerd 3 mei 1940, "dat alleen aan predikanten en voorgangers vertrouwelijk mag worden medegedeeld waar de vluchtoorden liggen". (3)

NJKSTELEGRAAF						
DINGEN VOOR BETAALDE DIENSTAANWIJZINGEN						
Deigend	PC = Koningseving Om-	GP = Post Remise				
Deigend betaald	rangt	MP = Eigenleedig				
Deigend (bedrag)	TC = Collatiecontering	LX = Gelukslegram				
XP = Bode betaald	TR = Telegraaf remant	KM = Overneming				
NOTA: HET RIJK VERGOEDT GEEN SCHADE, VERGOEDT DOOR HET IN HET ONGEREEDT BAKEN, DE VERMOEDING OF DE VERTRAGING IN DE OVERKOMST VAN EEN TELEGRAM.						
TELEGRAM						
NAAM VAN HET KANTOOR VAN: (a) AFZENDING (b) BESTEMMING		TELEGRAM RUMMER	AANTAL WOORDEN	TIJD VAN (a) AANBERING, (b) ONTVANGST DAG MAAND JAAR		DIENT- BIJVOEGSELS
a <i>Doorn</i> b VEENENDAAL		<i>dy</i>	15	a 10/5 '40 b 19		<i>710</i> <i>715</i>
<i>Aanvang maken met afvoer burgerbevolking</i> <i>Over gemeente onmiddellijk inschepen</i> <i>Commandant Rom</i> <i>2^e Legerkorps</i>						
DRAAD OF TOESTEL- NUMMER:		VERZEND UW TELEGRAMMEN VIA „HOLLANDRADIO"				MODEL T 17* L 1060-'39 NADRIKIS VERBODEN

Om 07.15 uur werd op die vrijdag 10 mei 1940 in Veenendaal het telegram ontvangen van de commandant II Legerkorps die de burgemeester gelast om de plaats onmiddellijk te evacueren.
(Archief gemeente Veenendaal)

Als op 10 mei 1940 de commandant van het II Legerkorps aan de burgemeesters van de gemeenten die geëvacueerd moeten worden, een telegram stuurt, weet Van Kuijk wat er van hem verlangd wordt. De eerste uren worden benut om de bevolking te waarschuwen, het zich voor vertrek gereedmaken van de bewoners en het uitreiken van de oranje en gele kaarten aan de wijk- en groepsleiders. Om 13.00 uur kan de eerste groep vertrekken. Met tussenpozen van één tot twee uur gaat

wijk na wijk richting Elst. Het tempo wordt later noodzakelijkerwijs opgevoerd.

Een heldere voorjaarszon bescheen de droevige stoet. De vele Duitse vliegtuigen die boven Veenendaal cirkelden deden die dag geen aanvallen. Van Kuijk zou later noteren: *"aan de zuidelijke uitgang van Veenendaal (bij La Montagne, M.B.) waar alle colonne's op de straatweg naar Elst kwamen, bood uittocht het beeld van regelmatig aflopende film, die op allen een onvergetelijke indruk van droevige ernst en vastberadenheid heeft gemaakt....."* (zie noot 1)

"Een lange verbijsterende stoet geëvacueerden, allerlei vehikels medevoerend.....".

Zo zag een militair de evacuatie van Veenendaal op 10 mei 1940.
(Citaat en illustratie uit "Z 66, een commandopost ergens in de Grebbelinie").

Over die droeve uittocht herinnert zich een Veenendaalse (4): *"Het liep al tegen zevenen toen onze groep zich in beweging kon zetten; het begon al te schemeren. Oh, wat een vreselijke tocht door ons goede dorp. Overal de gordijnen neer, de lui-ken dicht, geen sterveling te bekennen. Bij het gemeentehuis werd even halt gehouden, hier moesten de sleutels van de respectievelijke huisdeuren worden afgegeven. Op de stoep stonden de burgemeester en een van de doktoren die in kapi-teinsuniform was (dr C.P. Engel, inged. bij het 10 R.I., M.B.). De oudjes uit het "Oude Liedenhuys" zitten en staan gelaten in den voortuin te wachten, tot ook zij aan de beurt tot ver-trekken komen. Een paar hunner, die blijkbaar niet kunnen lopen, liggen op een brancard in de deuropening. Wat is dat, daar achter op de Kanaalweg? Alle huizen staan daar in lichter-laaie! Ontzettend, zou straks heet Veenendaal zoo in brand staan? Even verder zien we dan ook in de Kastanjestraat alle huizen branden".*

"Een huivering trekt door ons heen als we het ondergrondse ziekenhuis (einde Kerkewijk) passeren. Welk een zwijgende voorspelling gaat van deze 'dennenheuvel' uit! Welke verschrik-kingen zullen hier zich afspelen, morgen, overmorgen misschien? Bij La Montagne staan militairen. Arme jongens, wij kunnen het gevaar ontvluchten".

Ook van militaire zijde wordt meewarig gekeken naar de stoet. Verbindingsdienst-sergeant (Staf I-1-10 R.I.) Henri van Hoof in zijn boek over de belevenissen in Veenendaal (5): *"Een lange verbijsterende stoet geëvacueerden, allerlei vehikels mee-voerend. Het hoogstnoodzakelijke bijeen geraapt en gehouden in pakken op de rug. Fietsen piepend onder een onmogelijke, vreemde last van dekens en tassen, koffers en pakken. Huilende vrouwen en kinderen.....".*

In een ander verslag (6): *"De mensen van de Rode Haan ver-trekken nu ook. Ze moeten om vijf uur in Elst zijn bij de boot. Ginds komt een oud vrouwtje aan achter een hoog opgeladen kruiwagen, waar ze bijna onder bezwijkt. De burgers denken even goed nog aan ons, ze geven brood, dozen chocolade, sigaren en sigaretten. Voordat de boeren vertrokken hebben ze al het vee losgelaten. Koeien, paarden en varkens: alles rent over de straat.....".*

Onder deze omstandigheden zou slechts een handjevol burgers in het dorp blijven.

Huizen werden vernield om een vrij schootsveld te krijgen. Vergeefse moeite, zo bleek na zes dagen. Het beeld dat de terugkerende Veenendaler te zien krijgt, is er een van kapotte huizen, lege stellingen en prikkeldraadversperringen.
(Kastanjestraat, coll. M. Brink).

In Veenendaal is het beangstigend stil na het vertrek van de laatste personen. De militairen wachten op de komende ontwikkelingen. Dat het vuur dichterbij komt, kunnen ze met eigen ogen constateren. Sergeant Van Hoof keert vanuit het dorp via de Kerkewijk en Nieuweweg terug naar zijn oorlogsstelling nabij de spoorlijn. Hij ervaart (zie noot 5): *"Ik ga nu langs de verlaten straatweg. Stil is het rondom het plaatsje. Vreemd stil. Alleen het loeien van meterslange vlammen verstoort de eigenaardige stilte"*.

Van Kuijk is één der laatsten die uit het dorp trekt. Bij het gemeentehuis neemt hij tot laat in de middag de sleutels in ontvangst. Pas vrijdagnacht vertrekt hij naar Elst. Niet om zich in te schepen, de vrachtschepen waren toen al vertrokken, maar om in een achtergelaten auto te slapen. Op zaterdag keert de burgervader weer terug naar het dorp. Hij maakt een inspectieronde en constateert tevreden dat de Nederlandse militairen de bewaking hebben overgenomen. Pas dan reist de burgemeester naar Bergambacht.

RUÏNE

Het Nederlandse leger heeft intussen het voorbereidende werk gedaan: alles wat maar enigszins in de weg stond, is vernield en met de grond gelijk gemaakt. Veenendaal verandert in één grote ruïne. In totaal 130 panden worden geruimd, daarvan zijn 88 totaal verwoest (7). Onder meer op de Kanaalweg, grote delen van de Kerkewijk, Nieuweweg en Kastanjelaan zijn (blijvend) onherkenbaar geworden.

Ook de Kanaalweg biedt een troosteloze aanblik. Rechts is nog een deel van de watertoren te zien. (Coll. M. Brink)

Van Kuijk keert 's middags op 16 mei terug. Hij bevindt zich dan in het dorp met ruim twintig personen. Gas, water, electriciteit en telefoon ontbreken (zie noot 1). Er worden onmiddellijk noodmaatregelen ingesteld (8).

Van Kuijk is blij dat de strijd voorbij is. Hoe hij over de Duitsers denkt, wordt pas enkele weken later bekend: *"De Duitse militairen, die in ons land liggen, zijn meest oudere bezettingstroepen. Zij zijn hoffelijk en welwillend"*. (9)

Van Kuijk zal vijf jaar later uit zijn ambt gezet worden om zijn welwillende houding tegenover deze zelfde indringer.....

Illustratief voor het op sommige plaatsen lukraak opblazen van panden die een vrij schootsveld in de weg stonden, is de bakkerij van

Van Kooten aan het Boveneind 53. Omdat de bakkerij met woon- en winkel-huis juist achter de stellingen stond, dachten burens, wiens huis juist wél in het schootsveld lagen, er goed aan te doen om huisraad bij Van Kooten onder te brengen. Groot was daarom de ontsteltenis toen op de woensdag na het uitbreken van de oorlog buurman Ariessen op het evacuatie-adres van de familie Van Kooten kwam vertellen dat het bedrijf in puin lag en de panden van de burens nog overeind stonden.....

Voor B. van Kooten zat er niets anders op om gedurende dertien weken brood te bakken bij collega D.H. Hiensch. (Coll. M. Brink)

De vertegenwoordigers van de plaatselijke overheid krijgen al direct na terugkeer te maken met een belangrijk aspect: vermissing van goederen uit Veenendaalse winkels. Plundering zeggen anderen. Een zwaar beladen woord wellicht, hoewel het Koenen Handwoordenboek als verklaring geeft: 'diefstal onder noodtoestand'. Hoe het ook zij: middenstanders missen goederen die er eerst wel waren. De algemene mening is dat de Duitsers dit hebben gedaan. Groot is echter de ontluistering wanneer vermiste goederen in Nederlandse stellingen worden aangetroffen.

We gaan terug naar de eerste raadsvergadering in mei 1940 (zie noot 9). Daarin komt de vermissing van spullen uitgebreid aan de orde. Raadslid C. de Gooijer (ARP) meldt dat *"verschillende winkels leeggeplunderd zijn"*. De burgemeester belooft om de stellingen te laten afzoeken. *"Eigendommen waarvan men de eigenaar weet, worden teruggegeven. Goederen die eigendom zijn van de weermacht, worden door de Duitse militairen in beslag genomen"*.

Met een mogelijke diefstal van goederen werd door het bestuur van de Veenendaalse winkeliersvereniging 'Handel en Nijverheid' in zekere mate al rekening gehouden. Dat blijkt tijdens een ledenvergadering van de begin 1940 totaal 103 leden tellende vereniging (10). Een tot nog toe vergeten feit was dat voorzitter Ant. de Ruiter al in februari 1940 de aanwezige leden (een schamel aantal overigens) attent maakte op *"het vervaardigen van kisten waarin de winkelier bij evacuatie zijn boeken, enz. kan opbergen. Deze kisten worden opgehaald en naar elders gebracht"*. Later ontvingen alle winkeliers een circulaire waarin werd gewezen op de mogelijkheid. Dat hiervan inderdaad gebruik is gemaakt, vertellen de notulen van de eerste winkeliersvergadering na de capitulatie (11): *"Aan de firma Veldhuizen (vervoersbedrijf, red.) wordt dank gebracht voor de goede verzorging van de kisten tijdens de mobilisatie"*.

RECONSTRUCTIE

Het feit dat *"velen zijn gedupeerd tengevolge van inbraak en diefstal van handels- en winkelgoederen"* (12), is één gegeven;

het opsporen van de daders zal een moeilijk en slepend vers twee worden. Hoe heeft het zover kunnen komen dat goederen uit Veenendaalse zaken in de stellingen werden aangetroffen? Een reconstructie.

Van Kuijk vertrekt op zaterdag 11 mei. Hij constateert een zekere rust en bewaking. Het 10 R.I. krijgt orders om zich in de nacht van 13 op 14 mei op de Vesting Holland terug te trekken. Tussen 14 mei en de terugkeer van de eerste burgers op 16 mei, is in Veenendaal, op een paar recalcitrante burgers en de gewonden in de ondergrondse hulpverbandplaats na, niemand aanwezig. Wanneer goederen zijn weggenomen uit een winkel maar op de toonbank ligt een keurig ondertekend briefje ten bewijze dat men na de strijd kan declareren, kan er moeilijk gesproken worden over diefstal of plundering. De situatie op dat moment maakt dat immers noodzakelijk. Er zijn voorbeelden bekend waar dit heeft plaats gevonden. In andere gevallen moet de winkelier maar zien of hij een deel van de kosten kan verhalen door tussenkomst van bijvoorbeeld de gemeente-politie of de marechaussee. Daarover in de tweede aflevering meer.

VERANTWOORDING

Dit verhaal kon slechts met moeite worden geschreven. Grote handicap was dat zowel de Veenendaalse marechaussee- als politierapporten uit deze periode compleet niet meer te vinden zijn. Belangrijke en ongetwijfeld aanvullende gegevens konden dus niet worden geraadpleegd. Wel is een gemeentelijk dossier "Wederopbouw" bewaard gebleven. De papieren hierin zijn voornamelijk cijfermatig ingedeeld en voor een leek volkomen oninteressant. Over standpunten rond plunderingen in Veenendaal en hulp tijdens de wederopbouw, had de correspondentie van burgemeester en wethouders mogelijk inzicht kunnen geven. Ook deze zijn niet aanwezig. Opvallend in het geheel is dat de officiële rapporten, aanwezig bij de Sectie Militaire Geschiedenis te 's Gravenhage, van de verschillende onderdelen van 10 R.I., R.A. etc., op geen enkele manier melding maken van plundering. Uiteraard hangen legercommandanten

de vuile was niet buiten! Slechts de marechausseerapporten geven iets prijs. De basis hiervan, mondelinge (getoetste) gegevens, vragen in de gemeenteraad, krante-artikelen, politie-rapporten die sporadisch nog te achterhalen waren, kon het verhaal pas na maanden onderzoek worden samengesteld.

Martin Brink

Noten:

- (1) Verslag evacuatie, 17 juli 1940, gemeente Veenendaal, archiefnummer 65.952.3194 (persoonlijk relaas gemaakt in opdracht van de Commissaris Afvoer Burgerbevolking Zeist. Later deels gebruikt voor standaardwerk "Evacuatie in Nederland 1939-1940" door J. Koolhaas Revers, SDU 1950.
- (2) Raadslid G.J. van de Bovenkamp (Gemeentebelangen), notulen gemeenteraadsvergadering 16 april 1940.
- (3) Buiten bestek van dit verhaal, maar wel ter volledigheid van de historie: Veenendalers zouden de 16 vluchtoorden op Voorne-Putten nooit bereiken. De gevechten rond Rotterdam en Dordrecht maakte het noodzakelijk dat de Rijnaken niet verder kwamen dan de dorpen aan de Lek; 21 in totaal. De Veenendalers wachtten een gastvrij onthaal bij de totaal onvoorbereide dorpsbewoners.
- (4) Mevrouw Mulder van de Julianastraat/Vendelseweg in haar uiterst zeldzame boekje "Evacuatieherinneringen door een geëvacueerde uit Veenendaal", uitg. S.W. Kleefman, april 1941.
- (5) "Z-66, een verhaal uit een commandopost ergens in de Grebbelinie", Henri van Hoof, uitg. Scheltens & Giltay, Amsterdam, 1940. Z-66 was de codenaam voor een commandopost aan de Nieuweweg-Noord nabij de spoorlijn.
- (6) Ongepubliceerd verslag "10 Batt. 6-Veld 10-15 mei 1940" (stelling aan de Munnikenweg).
- (7) Op te maken uit vertrouwelijke schriftelijke informatie van de burgemeester aan de Bond van Smedenpatroons in Nederland d.d. 27 juni 1940, gemeentearchief, dossier "Wederopbouw", 99.2-2805.
Op 20 mei geeft Van Kuijk op verzoek een gedetailleerd verslag aan de CdK in de provincie Utrecht. Hij komt tot een aantal van 88 verwoeste panden. Verwarrend is wel dat in zijn opgave niet wordt vermeld of het geheel of gedeeltelijk vernielde huizen betreffen (Kastanjestraat 31, Kanaalweg 16, Kerkewijk 28, Geerseweg 11, Parallelweg 1, Munnikenweg 1). Enkele dagen later volgt een schriftelijke aanvulling dat bovendien nog enige pakhuizen en werkplaatsen zijn vernield.
- (8) Eén van de eerste noodmaatregelen bestond uit hulp aan het Nederlandse leger om te helpen zoeken naar gesneuvelden. Op woensdag 22 mei keerden

de laatste Veenendalers terug; de eersten kwamen op 16 mei. Die hadden het geluk om met een bus van de firma De Haas de terugreis te kunnen aanvaarden. Aan de mannen onder hen werd direct na aankomst in Veenendaal opdracht gegeven om mee te gaan richting Prattenburg. Pas daar begreep men dat men gesneuvelden moest zoeken en zorgdragen voor een voorlopig (massa)graf. De vele doden waren te betreuren na het vreselijke vuurgevecht op 14 mei tussen, vanaf de Cuneraweg, oprukkende Duitse eenheden en verdedigende Nederlanders aan de rand van het landgoed Prattenburg, tegenover 'La Montagne'. De nietsvermoedende Veenendalers, die alleen maar de wens hadden om zo spoedig mogelijk naar huis terug te keren, werden geconfronteerd met de gruwzame werkelijkheid van de oorlog: verminkte gesneuvelden, meest jonge mannen. "Geen enkele Duitser hebben we gevonden, die hadden ze al weggehaald", schrijft één van hen later in zijn dagboek.

- (9) Notulen gemeenteraadsvergadering 20 mei 1940.
- (10) Notulenboek Veenendaalse winkeliersvereniging 'Handel en Nijverheid', verslag algemene ledenvergadering woensdag 28 februari 1940 gehouden in achterzaal Hotel "De Roskam".
- (11) Notulenboek Veenendaalse winkeliersvereniging 'Handel en Nijverheid', verslag algemene ledenvergadering woensdag 17 juli 1940 in Hotel "De Haas".
- (12) Brief B&W aan Gedeputeerde Staten Utrecht, 25 mei 1940, betreffende 'crediet hulpverlening geleden schade door oorlogstoestand'.

Historisch museum "Het kleine Veenloo"

Terugkijkend op het afgelopen jaar 1989, kan geconstateerd worden dat het werk van het museumbestuur zich hoofdzakelijk achter de schermen heeft afgespeeld.

Het dagelijks bestuur heeft vooral bezig gehouden met de restauratie- en verbouwplannen van het museumgebouw Markt 10.

Dat dit tot op heden nog niet heeft geleid tot het daadwerkelijk uitvoeren van deze plannen, is ook voor het bestuur een tegenvaller. Met alle betrokken partijen is momenteel intensief contact en overleg om nu spoedig te komen tot uitvoering van deze plannen.

De werkgroepen welke binnen het bestuur actief zijn, hebben reeds zeer uitgewerkte plannen klaar om te komen tot de inrichting van ons museum.

Ook de verwerving van goederen, vanuit bevolking en bedrijven, is inmiddels op gang gekomen en stemt het bestuur hoopvol over het bijeenbrengen van de totale museumkollektie.

Bij de gemeente is een wensenlijst van goederen, welke onder het beheer van en in het bezit zijn van de gemeente, en wij verwachten hierop binnen korte tijd een positieve reactie van de gemeente.

In de maand december kon bij het plaatselijke veilinghuis, met behulp van een extra financiële bijdrage door de gemeente, 2 belangrijke stukken worden verworven: een 'drankorgel' uit een plaatselijke reeds opgeheven drankenzaak en een huis-weefgetouw, zeer verbonden aan de industriële geschiedenis van onze plaats.

In de loop van de laatste maanden van 1989 werd het bestuur opgeschrikt en gekonfronteerd met een ernstige ziekte bij het bestuurslid Ir P.J. Stadhouders.

Op 28 januari 1990 overleed Pieter Stadhouders en verloor het bestuur een toegewijd, deskundig en geïnteresseerd bestuurslid. Pieter Stadhouders was actief met de werkgroep geologie en landschap en betrokken bij de werkgroep kerkelijke geschiedenis. Het is dan ook een groot verlies voor museum en bestuur, dat zij al zo kort na het aantreden te maken heeft gekregen met het heengaan van Pieter Stadhouders.

Binnen het museum, maar ook de gemeente Veenendaal en tal van andere instellingen en verenigingen waarin Pieter Stadhouders werkzaam was, wordt zijn heengaan betreurd.

Voor het Veense museum had hij nog zeer goede ideeën en zijn inbreng is van zeer hoge kwaliteit geweest, welke wij nu node moeten missen.

Het bestuur zal de inzet van Pieter Stadhouders blijven gedenken en trachten zijn ideeën in zijn geest te verwerkelijken.

De komende tijd zal vooral het gebouw, restauratie en inrichting, alsmede de verwerving van de museumkollektie veel aandacht van het bestuur vragen.

Direkt wanneer de plannen tot inrichting klaar zijn, zal het bestuur deze naar buiten brengen met daarbij dan nog een wensenlijst van goederen welke wij voor de museumkollektie zouden willen verwerven. Overleg zal plaatsvinden met de Historische Vereniging over de totstandkoming van een documentatiecentrum.

In een recente vergadering van museumbestuur en bestuur van de H.V.O.V. is de afspraak gemaakt dat dit documentatiecentrum een plaats zal krijgen binnen het museum. Daarbij is dan wel de vooral financiële hulp nodig van de gemeente om de zolder voor dit documentatiecentrum geschikt te maken.

Een daarop volgende stap zal dan gezet moeten worden om te komen tot een groep van vrijwilligers, welke ingezet kan gaan worden tijdens de openingstijden van het museum. Ook daarbij zal worden gekeken in de groep van leden van de H.V.O.V.,

DE BEREDANS (1892)

Of "De Beredans" haar naam ontleent aan de vroeger zo populaire maar nu geheel verdwenen reizende kermisattractie van een beer die, stevig vastgeklonken aan een ketting, voor het pand zijn kunsten vertoonde of dat de naam afkomstig is van een herberg die aan de Markt heeft gestaan: daarover zijn we het nog niet eens. Feit blijft wel dat in het pand op de hoek van de Hoofdstraat/Markt, daar waar nu een bankgebouw is gevestigd, ooit Teunis van Woudenberg begon met een weverij. Daarmee werd de basis gelegd voor een Veenendaalse onderneming: De Frisia-wolspinnerij.

Rond 1884 startte hij in dit gebouw om, wegens uitbreiding van het bedrijf, enkele jaren later een pand te bouwen op de Duivenwei dat overigens in 1907 door brand werd verwoest.

Op de plaats van het zonbeschenen witte huis stond een oude wagenmakerij en ernaast een sleperij. De uiterst scherpe en tamelijk onbekende foto is uit 1892.

(coll. Gemeente Veenendaal)

alhoewel ook anderen uiteraard daarvoor in aanmerking kunnen komen.

Kortom, er is nog zeer veel werk te verzetten om het Veense museum te realiseren. Het bestuur zal in eerste instantie echter de financiële hulp en middelen moeten krijgen van de gemeente; zonder voldoende middelen kan een museum niet gerealiseerd worden. De taak die het bestuur zichzelf heeft gesteld is: het totstand brengen van een museum dat zich verantwoord kan presenteren binnen de Veense gemeenschap en zich kan meten met andere musea in het land.

De Veense geschiedenis is daar rijk genoeg voor en verdient een museum welke aan deze criteria beantwoordt!

Lucien G.A. Schram
Vootzitter Museumbestuur

Kroniek van Veenendaal

Onder deze titel zullen er regelmatig in ons blad berichten uit oude kranten worden opgenomen

Deze keer een berichtje uit de Amerongsche Courant van 20 januari 1914.

Kroniek van Veenendaal

VEENENDAAL.

— Vrije uitoefening van geneeskunde. — De voorstanders hiervan mochten toch wel wat bekoelen, als ze vernemen hoe weinig baat de kwakzalvers leveren met hunne kennis en hunne middeltjes. — Reeds eenigen tijd geleden waarschuwden wij tegen zoo'n individu, en thans geven we ter nadere overweging 't volgende:

In de maand November j.l. is door de marrechaussée alhier proces-verbaal opgemaakt tegen den zwerver-kwakzalver J. A. Smink, geboren te Culemborg, thans nog zwerfende, die te Veenendaal aan verschillende personen „geneesmiddelen“ (?) had verkocht.

Voor het kantongerecht te Wageningen stond deze persoon j.l. Maandag terecht. Hem waren twee feiten ten laste gelegd:

1. dat hij zelf had verkocht aan C. v. d. D. die daarmee zijn kromme vingers moest insmeren, om ze recht te doen worden. Voor de zelf, die absoluut niet had geholpen, was f 0,50 betaald;

2. dat hij mej. M. de K. voor f 1.50 een drankje (!) had verkocht tegen zweren in haar neus: waarbij patiënt evenmin baat had gevonden.

De ambtenaar van het O. M. eischte — na een vermaning aan beide slachtoffers — tegen Smink veroordeeling tot betaling van f 200 (f 100 voor elk geval), subsidair 60 dagen hechtenis.

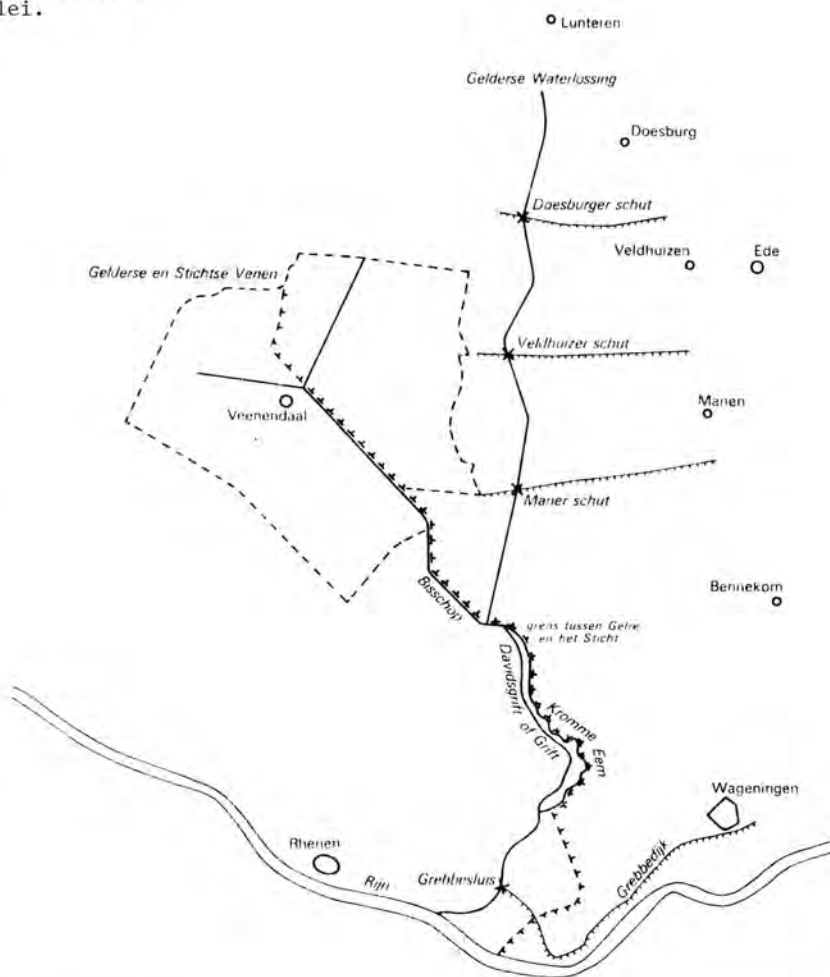
De afwatering van het zuidelijke deel van de Gelderse Vallei in de 16e eeuw

De Gelderse Vallei heeft eeuwenlang uit twee afwateringseenheden bestaan. Het noordelijk deel waterde via een aantal beken af op de Zuiderzee, het zuidelijk deel loosde op de Rijn. Even noordelijk van het huidige Veenendaal lag de waterscheiding.

In het zuidelijk deel kan men twee gebieden onderscheiden. Ten eerste het gebied dat in de loop van de 16e eeuw bekend zou worden onder de naam 'de Gelderse en Stichtse Venen'. Dit waterde via de Kromme Eem, c.q. Grebbe af op de Rijn. Ten tweede het gebied van de zgn. meentgronden van de Veluwe zanddorpen Doesburg, Ede en Manen, en de wei- en hooilanden van Bennekom en Wageningen. De meentgronden voerden hun water af door de 'Gelderse Waterlossing', die ergens bij Lunteren begon en uiteindelijk in de Grebbe uitmondde. De wei- en hooilanden loosden via een aantal wateringen tenslotte ook op de Grebbe (zie figuur 1).

In de (Rhenense) Grebbedijk lag al in 1420 een sluis (1), hetgeen aangeeft dat de afwatering op de Rijn niet continu kon plaatsvinden. Dit zal vooral het geval zijn geweest in de winter en het voorjaar wanneer het Rijnniveau hoog was door regen- en smeltwater. Om te voorkomen dat bij een gesloten Grebbesluis de meest zuidelijke dorpsgronden overstroomd werden door het lozingswater van de meer noordelijk gelegen gebieden, werden er tussen deze dorpsgronden dwarskaden aangelegd. Daarin kwamen schutten te liggen waardoor de Gelderse Waterlossing liep. Onenigheid over het onderhoud van deze waterstaatkundige werken, of het voortijdig openen van de schutten, leidde uiteindelijk in 1460 tot een regeling van hertog Arnold van Gelre die nog eeuwenlang rechtsgeldig (2) bleef. Daarin werd bepaald, dat pas nadat de Grebbesluis één etmaal open had gestaan, het Maanderschut geopend mocht worden. Een etmaal later kon het Veldhuizerschut spui-

Overzichtskaart van
het zuidelijk deel
van de Gelderse
Vallei.

en en na weer een etmaal het Doesburgerschut. Overtredingen van deze regeling - en welke regel wordt niet overtreden - gingen altijd ten koste van de meest laaggelegen gebieden, dus vooral de wei- en hooilanden van Wageningen en Bennekom. De grootste problemen voor deze landen kwamen echter pas nadat het eerste deelgebied, de Gelderse en Stichtse Venen, met succes werden ontgonnen.

Deze venen werden tot het midden van de 16e eeuw slechts zeer extensief benut; er werd vee op geweid en op kleine schaal stak men er turf.

Een poging in het eind van de 15e eeuw om het veen systematisch af te graven mislukte. De in de jaren 1473 tot 1481 aangelegde Bisschop Davidsgrift verlandde daardoor al snel. Bij het graven van deze grift was gedeeltelijk gebruik gemaakt van de Grebbe. De vervening lukte pas in de tweede helft van de 16e eeuw. Karel V had op 12 maart 1546 hiervoor octrooi verleend (3). Een groot aantal eigenaren van de veengronden, zgn. veengenoten, sloten zich aaneen om de vervening aan te vangen. Daarvoor werd de verlandde Bisschop Davidsgrift schoon gemaakt en tevens verlengd. De turfafgraving zou evenwel vooraf gegaan moeten worden door een sterke ontwatering van het veen via vele wijken en sloten. Pas nadat het veen ontwaterd en enigszins hard geworden was, kon het turfsteken beginnen. Dit alles had uiteraard grote gevolgen voor de waterhuishouding. Een enorme hoeveelheid extra ontginningswater zou via de nieuwe grift afgevoerd moeten worden naar de Rijn. Als er door hoge rivierstanden niet geloosd kon worden, zou het ontginningswater voor de Grebbesluis blijven staan en de lage landen van Wageningen en Rhenen inunderen. Dit gevaar werd al direct ingezien en in het octrooi van 1546 is een regeling hiervoor opgenomen. De veengenoten moesten zoveel goede en sterke schutten of verlaten in de grift zetten, dat het water uit de hoge venen de landen van Wageningen en Rhenen niet meer zou beschadigen dat tot dan toe gebeurde. Indien er wel sprake van extra schade zou zijn, dan moesten de veengenoten dit vergoeden. Deze schade mocht evenwel niet het gevolg zijn van nalatigheid van de veengenoten van Wageningen en Rhenen zelf (4), bijvoor-

beeld door het slecht onderhouden van hun eigen afwateringswerken.

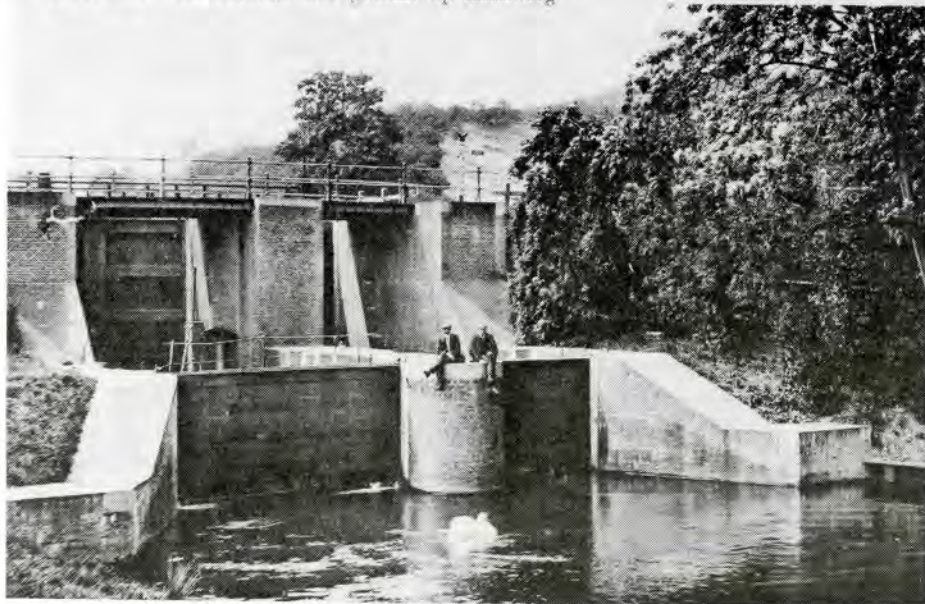
Een groot aantal schutten werden inderdaad door de veengenoten in de grift geplaatst, maar dit gebeurde mede omdat het noodzakelijk was voor de afvoer van de turf. De helling van het veen was nog zo groot dat de grift zonder schutten bovenstrooms altijd vrijwel droog zouden staan. Weliswaar goed voor de ontwatering, maar via de grift moest ook de turf in schepen afgevoerd worden. Door de schutten werd ze in vakken gedeeld, die elk een eigen waterpeil hadden. Normaal gesproken ging een schut alleen open om de schepen door te laten en er ging er maar één tegelijk open. Hier doemt het latere conflict al op. Voor de scheepvaart was een behoorlijke hoeveelheid water in de grift van groot belang. Er kon dan vlot gevaren worden en ook dieper geladen, zonder dat de schepen direct aan de grond liepen. Voor de veengenoten gold tevens nog het argument dat zo minder snel gebaggerd hoefde te worden; de kosten daarvan waren immers voor hen. Turfafvoer en waterafvoer stonden duidelijk op gespannen voet met elkaar, hoe nauw ze ook verweven waren.

Aanvankelijk waren er geen problemen. In het begin van 1551 sloten de veengenoten een contract met zowel de landgenoten van Wageningen en de Gelderse dorpen als de landgenoten van Rhenen wier landen uitwaterden door de Grebbesluis (5).

De veengenoten zouden vrijwel volledig op eigen kosten een nieuwe sluis aanleggen. De oude was in slechte conditie, maar ook te klein voor de turfschepen. Het onderhoud werd verdeeld onder de drie betrokken partijen. Op het onderhoud van de Grebbedijk had dit geen enkele invloed; dit moest zoals vanouds door Wageningen en Rhenen gedaan worden. De problemen vingen aan in 1555 (6). Wageningen en de Gelders dorpen klaagden dat ze hun water niet kwijt konden. Nadat dit in de grift kwam, moest het drie schutten passeren voordat het in de Rijn viel. Deze schutten waren de afgelopen tijd continu gesloten en zelfs opgehoogd met planken, beweerden ze. Door de opstuwing kwamen zodoende de lage landen van Wageningen en Bennekom blank te staan, hetgeen het octrooi juist wilde voorkomen. Volgens de veengenoten kwam de overlast

door excessief natte zomer en doordat in de landen van de klagers nauwelijks sloten aanwezig waren. Die paar sloten werden dan ook nog zeer slecht onderhouden. De Rijn bleef in deze natte zomer desondanks laag, zodat de Grebbesluis altijd open gebleven was.

RHENEN Grebbesluis met gezicht op Zandberg

De gewraakte drie schutten lagen alle op Stichtse bodem zodat Wageningen er niets direct tegen kon ondernemen. Dit kon alleen met behulp van een juridische procedure. Daarom werd in 1556 de zaak voorgelegd aan de hogere overheden, t.w. de hoven van Gelderland en Utrecht. Die benoemden elk twee commissarissen die de schutten terplaatse bezochten en beide partijen hoorden (7). Tot een oplossing kwam het niet.

Tien jaar later regende het weer klachten. Wageningen dreigde de schutten met geweld af te breken en de geladen turfschepen in brand te steken. De commissarissen van Gelderland en Utrecht kwamen er opnieuw niet uit. Tenslotte kreeg Philips Coebel (lid van de geheime raad te Brussel en doctor in de rechten) de opdracht van de landsheer Philips II om de kwestie te onderzoeken, hetgeen in oktober 1566 wel tot een akkoord leidde. Er zou een peil gezet worden op een dusdanige hoogte dat men met hoge schoenen droogvoets door de lage landen kon gaan als het water beneden dit peil stond. Kwam het er boven dan moesten de schutten direct geopende worden (8). Het peil werd na enige jaren aangebracht, maar zo'n tien jaar later sloopte Wageningen dit weer. Verbazing alom bij de veengenoten nu dit 'objectieve' meetpunt weg was. De Wageningers waren echter zeer ontevreden over de naleving van het Coebelse verdrag. Ze verweten de veengenoten dat die in feite deden wat ze wilden en alleen keken naar wat goed was voor hun turfnering. Ze wisten een veel beter peil dat nooit kapot kon gaan: het waterniveau in hun laagste broeklanden dat dusdanig moest zijn dat er met hoge schoenen droogvoets doorheen gelopen kon worden. Ondanks het verdrag verdrongen hun landen jaarlijks meer en meer en in 1594 waren ze volgens hen bijna *eenen geheelen vischwijer* (9). Het grote verschil tussen dit voorstel en het akkoord van 1566 is, dat er niet meer (impliciet) gesproken wordt over het onderhoud van de eigen sloten en weteringen. Als de landen blank stonden, dan moesten de schutten in het voorstel van de Wageningers geopend worden. Dit was voor hen uiteraard veel goedkoper dan het voortdurend schoonhouden en uitdiepen van hun eigen sloten. Een bijeenkomst op 2 september 1594 tussen de veengenoten en de dijkgraaf en heemraden van Wageningen leverde opnieuw niets op. Het verslag hiervan eindigt met het dreigement van de laatsten om *de schutten wech te nemen ende ontstucken te slaen all soudt haer drie tonnen goudts kosten* (10).

De slechte onderlinge verhoudingen deden ook het onderhoud aan de Grebbedijk geen goed. Diverse malen klaagden de veengenoten over de ongerepareerde en niet geschouwde Wage-

ningse en Rhenense dijk. Bij een mogelijk overlopen of doorbreken van de dijk zouden de gevolgen nog eens versterkt worden, doordat de hoge venen al aardig vergraven waren. Overstromingswater werd zo niet meer gestuit, maar kon regelrecht doorlopen naar Amersfoort. De eerste keer dat zoiets op vrij grote schaal plaatsvond was in januari 1573 (11). Mogelijk stelden Wageningen en Rhenen ook met opzet hun dure onderhoudsplicht van de Grebbedijk zo lang mogelijk uit. Zij waren daartoe dan wel vanouds verplicht, maar de turfheren uit de Gelderse en Stichtse Venen hadden het meeste belang bij een goed onderhouden dijk. Als het er echt om ging spannen dan zouden die de reparatie zelf wel uitvoeren, omdat een inundatie voor hen een nog grotere schadepost zou betekenen. De economie van het gebied werd daarbij ook nog sterk verzwakt door de krijgshandelingen in het kader van de Opstand. De Staatse legerleiding was bang dat de Spanjaarden gebruik zouden kunnen maken van de vele turfschepen om via de Gelderse Vallei naar Amersfoort en Holland door te dringen. De hele turfvaart werd in de loop van de jaren '80 van de 16e eeuw bij vlagen geheel verboden of tot een minimum beperkt. Enerzijds gingen dus de inkomsten van het hele gebied achteruit, -en dat gold ook voor Wageningen en Rhenen-, anderzijds stond men voor extra lasten door inkwartiering en brand-schattende troepen (12). Afgezien van de wil of onwil van de betrokkenen om de Grebbedijk goed te onderhouden, waren de financieel-economische omstandigheden daarvoor wel zeer ongunstig.

T. Stol

Noten en geraadpleegde bronnen en literatuur:

- * (1) Van Iterson, pag. 42
- (2) Van Daalen; en GAV, AV nr. 185
- (3) Van de Water, Vervolg II, pp. 116-118; en GAV, AV nr. 79
- (4) Van de Water, Vervolg II, p. 117
- (5) GAV, AV nrs. 159 en 160

- (6) GAV, AV nr. 14 (4e f. 30^v-36).
- (7) GAV, AV nr. 14 (4e f. 52-65).
- (8) GAV, AV nr. 130
- (9) GAV, AV nr. 14 (11e f. 160).
- (10) GAV, AV nr. 131
- (11) GAV, AV nr. 14 (10e f. 189^v-190).
- (12) zie bv. GAV, AV nrs. 24 en 50.

* GAV = Gemeente Archief Veenendaal, VA = Veenraadschaps Archief.

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Rijksarchief Gelderland te Arnhem (RAG):

- Heerlijkheid (hh.) Culemborg, inv.: A.P. van Schilfgaarde, 'Het archief der heeren en graven van Culemborg'. 3 dln. 's-Gravenhage 1949.
- Gelderse Rekenkamer (Rekenkamer), inv.: A.H. Martens van Sevenhoven, 'Het archief der Geldersche Rekenkamer, 1559-1795, en van de commissarissen, belast met het beheer van de Geldersche domeinen, 1543-1559', 2 dln. 's-Gravenhage 1925, met supplementen.

Gemeentearchief Veenendaal (GAV):

- Veenraadschap (AV), inv.: J. de Hullu, Inventaris van het Archief van het Veenraadschap der Geldersche en Stichtse Veenen te Veenendaal.
In: 'Verslag omtrent oude gemeente-, waterschaps- en veenderij-archieven in de provincie Utrecht over 1900-1902'. Utrecht 1902.

GERAADPLEEGDE UITGEGEVEN BRONNEN EN LITERATUUR

- Bosch ridder van Rosenthal, E.J. (1930), 'De ontwikkeling der waterschappen in Gelderland'. Den Haag.
- Daalen, A.C. van (1907), 'Een dijkbrief van Arnold van Gelre van 1460'. In: Bijdr. en Meded. Gelre. 10 pp. 1-12.
- Iterson, W. van (1960), 'De stad Rhenen'. Assen.
- Slichtenhorst, A. van (1654), 'XIV boeken van de Gelderse Geschiedenissen', Arnhem.

Puzzel

Zoals in het vorige nummer reeds is meegedeeld komt er geen nieuwe puzzel meer.

Hieronder nog wel de oplossing van de laatste puzzel!

U hebt het nu wel herkend: de voormalige Newo, later Nevada-wolfabriek aan de Spoorlaan.

Jaarverslag Historische Vereniging 1989

BIJEENKOMSTEN

Op 21 maart vond de eerste bijeenkomst van 1989 plaats. Zoals gebruikelijk was dit tevens de jaarvergadering. Het jaarverslag van de secretaris gaf geen van de aanwezigen aanleiding tot op- of aanmerkingen. De kascontrole-commissie, bestaande uit de heren Hutten en Weijers, had de financiën gecontroleerd en in orde bevonden; ook het jaaroverzicht van de penningmeester werd zonder discussie aanvaard. Na dit huishoudelijke deel werd de bijeenkomst vervolgd met een dia-lezing van de heer J. Lagerweij uit Scherpenzeel over "De Grebbelinie, monument van geschiedenis en natuur". Op 1 juni vond de volgende bijeenkomst plaats. De heer dr A.C. Zeven uit Wageningen verzorgde toen een dia-lezing over "Heraldiek". De derde bijeenkomst was belegd op 27 september. De heer drs T. Stol uit Amsterdam, die een dissertatie over dat onderwerp voorbereidt, vertelde aan de hand van dia's het een en ander over "De Veenkolonie Veenendaal; de eerste eeuw van haar geschiedenis". De lezingen-cyclus werd besloten met een dia-presentatie door de heer G. de Graaff op 21 december over "Landgoederen in de Gelderse Vallei". Het aantal aanwezigen op de verenigingsavonden varieerde van zo'n 80 tot 140 personen. Alle bijeenkomsten konden weer gehouden worden in "De Meent", die daarvoor belangeloos ruimte beschikbaar stelde. Het bestuur hecht eraan in dit verslag ook dit jaar haar dank daarvoor uit te spreken.

UITGAVEN

Van de vier nummers van het verenigingsorgaan 'Oud Veenendaal' waren er deze jaargang twee 'speciaal-nummers'. Het juni-nummer was gewijd aan de molens in Veenendaal en verscheen in samenwerking met de stichting "Vrienden van de Nieuwe Molen". Dit nummer verscheen ter gelegenheid van het opnieuw in gebruik nemen van de Nieuwe Molen op 13 mei 1989 na een grondige restauratie. Het nummer van september was

een populaire beschrijving van de geschiedenis van Veenendaal, getiteld "Een volck in veenen en in moeren", van de hand van de heer H. Diepeveen.

Het gebruikelijke nieuwjaarspresentje bestond dit jaar uit vier ansichtkaarten met daarop oude afbeeldingen van Veenendaal.

OVERIGE ACTIVITEITEN

Zijdelings was de historische vereniging dit jaar betrokken bij gemeentelijk beleid dat betrekking heeft op het verleden van Veenendaal. De heren H. Diepeveen en P.J. Stadhouders waren bereid om namens Oud Veenendaal zitting te nemen in het door B&W ingestelde museum-bestuur, dat moet komen tot een plaatselijk historisch museum.

In dit verslagjaar rondde het Bureau Inventarisatie en Advies Monumenten haar inventarisatie van monumentale objecten in Veenendaal af. De heren H. Diepeveen en D.J. Bouwhuis vertegenwoordigden de historische vereniging in een begeleidingscommissie. In het december-nummer is een stand van zaken van het gemeentelijk monumentenbeleid gegeven. Het bestuur heeft op verzoek van B&W inmiddels iemand voorgedragen om namens Oud Veenendaal zitting te nemen in de gemeentelijke monumentencommissie, en wel de heer D.J. Bouwhuis.

Op 11 november vond op uitnodiging van de Stichting Vrienden van Kasteel Amerongen een excursie naar kasteel Amerongen-in restauratie plaats. De 20 deelnemers kregen een 'kruip-door-sluip-door-rondleiding', waarbij de heer Schellevis een boeiende toelichting gaf.

MEDEWERKERS

Ook dit jaar kon de historische vereniging rekenen op steun en hulp van verschillende vrijwilligers, die veelal belangeloos werk voor de vereniging verrichtten. Graag maken we als bestuur weer van de gelegenheid gebruik om op deze plaats hiervoor onze dank uit te spreken. In het bijzonder willen we de heer D.J. Kruidhof noemen, die van het begin van de vereniging veel administratief werk heeft verricht.

Om gezondheidsredenen is hij hiermee met ingang van 1990 gestopt en wordt zijn plaats ingenomen door mevrouw H.H. Will-van Barneveld. Wij hopen dat zij evenveel genoeg aan dit werk zal beleven als haar voorganger!

Per 31 december 1989 telde de vereniging 395 betalende leden.

R. Bisschop
secretaris

Boekbespreking

"WIE WAS DS R. KOK EIGENLIJK?"

door R. Valkenburg

uitgever: Kool bv, ISBN 90 6423 475 2, prijs f 35,-

Predikanten speelden in Veenendaal soms een prominente rol. Dit geldt zeker voor ds R. Kok over wie Rik Valkenburg dit boek schreef.

Het boek, dat overigens niet de pretentie heeft een biografie te zijn, bestaat uit drie delen, waarvan het middendeel, dat over de Tweede Wereldoorlog handelt, voor de geïnteresseerde in de geschiedenis van Veenendaal van belang is.

Het boek is in de eigen stijl van Rik Valkenburg geschreven - hij komt zelf nogal eens in het boek voor - met ruim gebruik van citaten uit andere bronnen en interviews.

Dominee Kok was een markante figuur, standvastig en onvervaard. Zijn optreden in de bezettingstijd was dienovereenkomstig. Naast veel 'gewone' informatie over het leven in oorlogstijd geeft het boek ook een blik in het orthodox-protestants milieu waarin het zich afspeelt.

De uitgave is keurig verzorgd.

ACvG

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op dinsdag 27 maart a.s. in 'de Meent'. Martin Brink en Cees Cramer, die samen onlangs een boek publiceerden over de mobilisatie zullen dan spreken over *"Mobilisatie en meidagen in de Gelderse Vallei"*. Mei 1940 in Veenendaal zal nadrukkelijk aan de orde komen.

dus: - dinsdag 27 maart a.s.
 - om kwart voor acht
 - in 'de Meent', Grote Beer 10
 - Martin Brink en Cees Cramer over 'mobilisatie en meidagen in Veenendaal en omgeving'.

Iedereen is welkom - de toegang is vrij.

- * In 'de Meent', waar we altijd gastvrij onthaal vinden, geldt nu ook een rookverbod. Ook leden van de vereniging vroegen herhaaldelijk niet in de grote zaal te roken. Dit is nu dus verboden. In de pauze mag alleen in het zitje links bij de ingang gerookt worden. In de pauze is koffie verkrijgbaar. Op vrijwillige basis wordt u een bijdrage van tenminste 50 cent gevraagd, dat u op een schoteltje bij de uitgiftebalie kunt neerleggen.
- * De komende bijeenkomst op 27 maart zal beginnen met een kort huishoudelijk gedeelte. In dit nummer vindt u het jaarverslag. Ook is de bestuursverkiezing aan de orde. De heren Van Grootheest en Kool zijn aftredend. De heer Van Grootheest stelt zich opnieuw herkiesbaar. De heer Kool is niet herkiesbaar en het bestuur stelt u voor als kandidaat mevr. H.H. Will-van Barneveld, die nu reeds de ledenadministratie voor ons verzorgt. Eventuele namen van tegenkandidaten kunnen overeenkomstig de statuten bij het bestuur worden ingediend.
- * Bij dit nummer vindt u een los vel in verband met de ledenwerfactie die we dit jaar willen houden. Het streven van het bestuur is om in november bij ons eerste lustrum 500 leden te hebben.

Als u een lid opgeeft ontvangt zowel het nieuwe lid als u een premie naar keuze.

De contributie van f 20,- kan toch haast geen bezwaar zijn, zeker als u ons blad ziet, dat daarvoor bij u thuis bezorgd wordt.

Alleen een sterke vereniging kan zich met kracht inzetten voor het verleden van Veenendaal. Ook wil het bestuur rond het lustrum een publicatie het licht doen zien, die een gevulde kas vraagt.

Wilt u uw best doen om de vereniging sterker te maken?

- * Het bestuur is druk doende met de activiteiten rond het aanstaande lustrum in november. In het volgende nummer hopen we u daar meer over te kunnen vertellen.
Voor eventuele suggesties kunt u uiteraard altijd met één van de bestuursleden contact opnemen.

500 leden voor "Oud Veenendaal"

Een financieel gezonde vereniging kan alleen bestaan als zij voldoende leden telt.

Daarom werken we er aan om het eerste lustrum aan het eind van dit jaar te kunnen vieren met 500 leden.

Wilt u daarbij helpen?

Vraag eens in uw familie- of kennissenkring, of geef een lidmaatschap/abonnement cadeau!

Zowel voor het nieuwe lid als voor uzelf is een presentje beschikbaar.

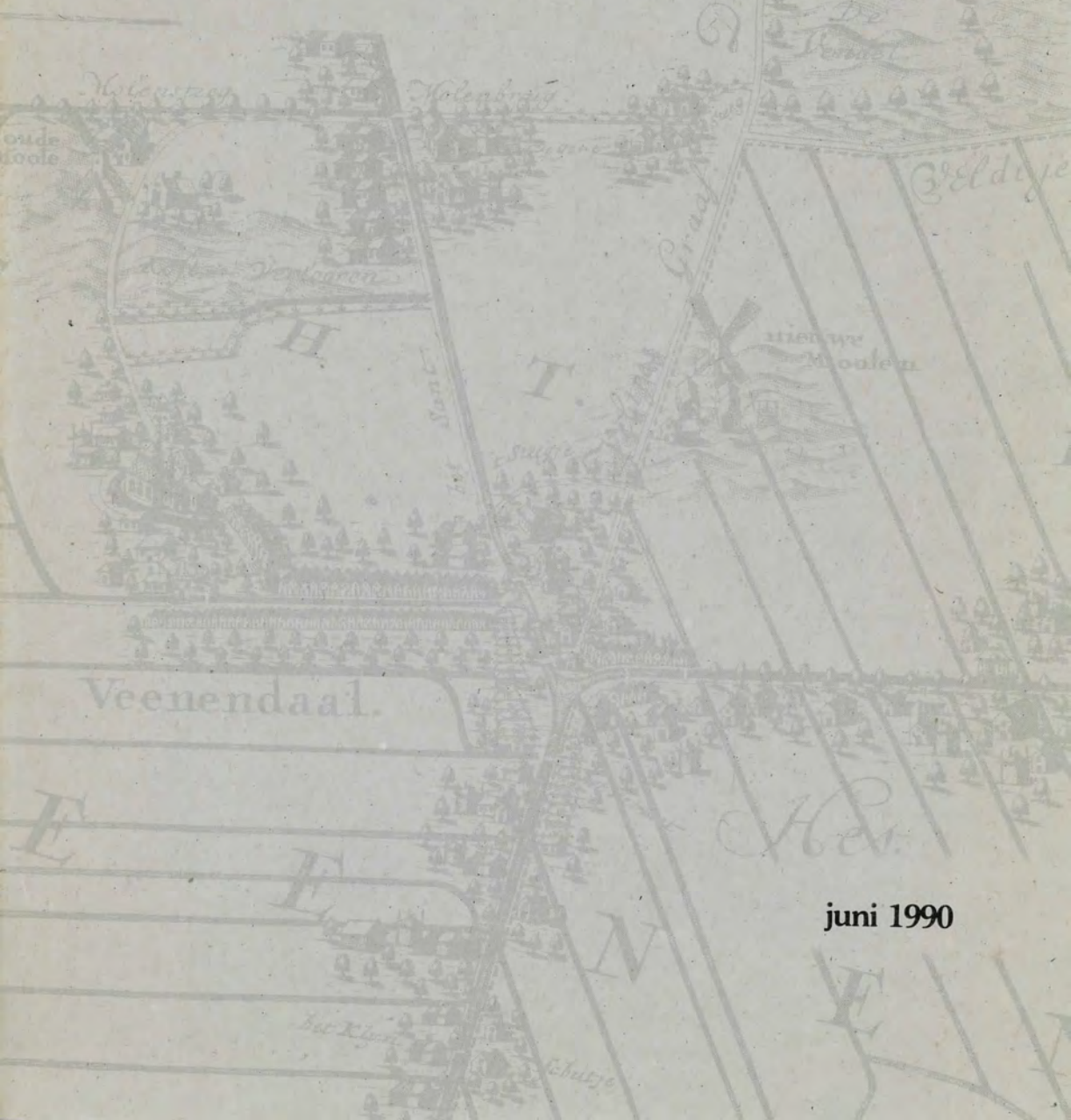
Maak uw keuze uit:

1. *Tekening van de Nieuwe Molen, gedrukt op luxe papier.*
2. *Kuijper-kaart van Veenendaal (herdruk van een kaart uit 1865).*
3. *Set van 4 tekeningen van Veenendaalse monumenten in envelop.*
4. *Set van 4 ansichtkaarten met reproducties van oude tekeningen van Veenendaal.*
5. *Het boekje "Een volck in veenen en in moeren" door H. Diepeveen.*

Geef zowel ùw keuze als die van het nieuwe lid aan door op de bon het nummer van het gewenste geschenk te omcirkelen. Stuur daarna de bon op naar de ledenadministratie:

Mevr. H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5
3904 DM Veenendaal
tel. 08385-22691

Oud Veenendaal

juni 1990

*5e jaargang, nummer 2
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal

telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

H.H. Will-van Barneveld

Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal

telefoon: 08385-11523

Postgiro:

nr. 4043117

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De kontributie bedraagt f. 20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f. 10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f. 5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar BV

**Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

Woord vooraf,	pag.39
De Geer is niet zomaar een veldnaam,	pag.40
Evacuatie, plundering en weder- opbouw in 1940 - deel 2,	pag.43
Van de penningmeester,	pag.55
Financieel overzicht 1989,	pag.56
Kroniek van Veenendaal,	pag.57
De zondagschool bij de Rode Haan,	pag.58
Boekbespreking,	pag. 60
Mededelingen,	pag.62
500 leden voor 'Oud Veenendaal',	pag.64

Op 10 mei 1945 vertrok de Duitse bezetter (waaronder veel
Hollandse SS'ers) uit Veenendaal, richting Elst.
De uittocht verliep vanuit de Panter Sigarenfabriek aan de Kerkewijk.
Onder begeleiding van een aantal Engelse officieren stapt de
Kampfcommandant van Veenendaal de fabriekspoorten binnen.
Korte tijd later zou hij hier de officiële overgave tekenen...
(Foto coll. J. Drost, Amersfoort)

Woord vooraf

Dit is het tweede nummer van ons blad in ons eerste lustrumjaar. Het bestuur is hard bezig de activiteiten rond dat lustrum voor te bereiden en het belooft een bijzondere gebeurtenis te worden. De datum staat al vast. Woensdag 21 nov. a.s. De Commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht, jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland, heeft reeds toegezegd de feestrede te willen houden.

Ook is het bestuur bezig met de voorbereiding voor een bijzondere uitgave ter gelegenheid van ons eerste lustrum.

Zo gauw meer informatie bekend is zullen wij u informeren.

Dit nummer begint met een artikel over veldnamen dat ons verenigingslid, de heer M. Heida ons deed toekomen.

Wellicht kan dit artikel aanleiding zijn voor een aantal leden samen een werkgroep te starten, die de veldnamen van Veenendaal verder gaan inventariseren en bestuderen. Vooral nu Veenendaal-West snel volgebouwd wordt, is haast geboden. In dit nummer vindt u ook het tweede deel van het artikel van M. Brink over evacuatie, plundering en wederopbouw in 1940.

Naast de "Kroniek van Veenendaal" een aantal boekbesprekingen.

Graag ook uw aandacht voor de komende bijeenkomst op 14 juni, waar mevr. Zalmann zal spreken over de recente ontwikkeling van Veenendaal. Gedurende ruim 25 jaar hield zij de groei van Veenendaal bij, die zich juist in deze periode voordeed. Enerzijds erkenning, maar ook verbazing over hoe snel het gegaan is zullen voordracht en dia's bij u oproepen.

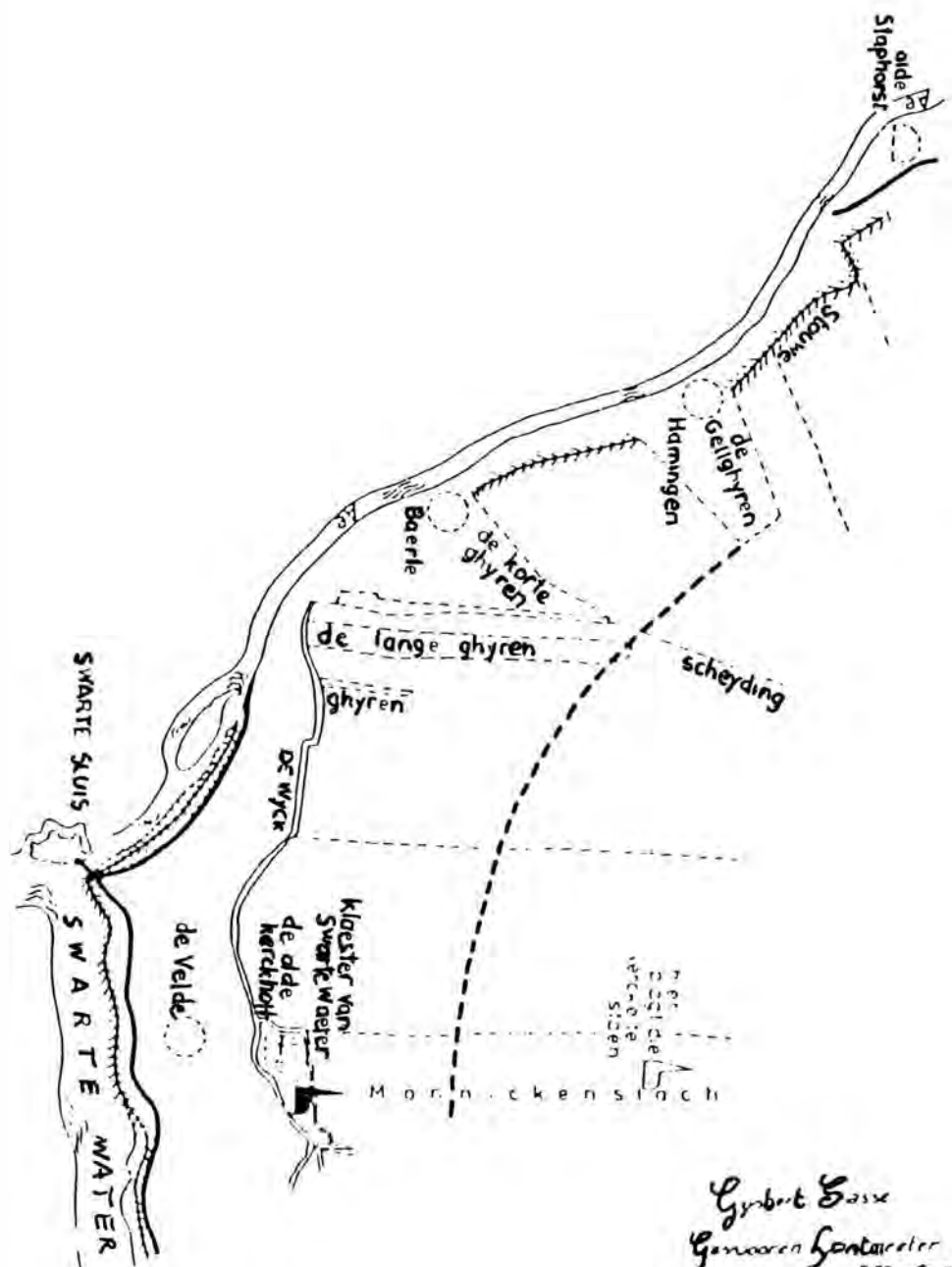
ACvG

De Geer is niet zomaar een veldnaam

Sinds ik in het PWA-Park woon, rijd ik, als ik zaken moet afhandelen op het postkantoor aan de Zandstraat, voor een deel over de Geerseweg. Het is een overblijfsel van de verbindingsweg tussen de oude Molenpol en de buurtschap rond de voormalige boerderij *De Geer*. Deze buurtschap was oorspronkelijk gelegen op het terrein tegenover de Sionskerk (zie artikel H. Diepeveen in 'Oud Veenendaal', dec. '85). Natuurlijk is deze naam in het verleden niet zomaar aan deze strook grond gegeven, maar is het ergens een benoeming van. In veel gevallen hebben dergelijke veldnamen zowel een geschiedkundige als aardrijkskundige achtergrond. Dat blijkt ook met de naam 'De Geer' het geval te zijn.

Ik kwam de betekenis van deze naam op het spoor met behulp van het boek "Van Reesdal tot Beentjesgras; van Kievitshaar tot Kievitsnest". In dit boek, waarin een beschrijving van de gemeente Staphorst wordt gegeven, lees ik op de bladzijden 69 en 71 dat in de omgeving van het aan het

Meppeler Diep gelegen gehucht Hamingen een gebiedje ligt dat op een kaart uit 1635 aangegeven staat als "*De Geltghyren*". En in de omgeving van Baarlo is sprake van "*De korte Ghyren*" en "*De Jonge Ghyren*" (zie kaartje).

In de toelichting wordt uitgelegd dat in het Nederlands van vandaag het oude woord *ghyr* geschreven wordt als *geer* of *gier*. En het zou betekenen dat een bepaald stuk land vanuit één punt uiteenloopt. Anders gezegd: een *geer* is een spitstoelopend stuk land. De schrijver vermeldt afsluitend nog dat een *geer* waarschijnlijk een overblijvend stuk grond was tussen de slagen.

Ik heb hieruit de slotsom getrokken dat een *geer* alleen in laag gelegen en/of uitgeveende gebieden voorkomt en dan in het raam van ontginningswerkzaamheden. De naam zou dan een herinnering zijn aan de tijd dat de afgeveende grond rond Veenendaal in cultuur werd gebracht. Dat zou er ook de verklaring voor kunnen zijn dat zo'n overblijvende strook grond doorgaans hoger gelegen was dan het ontgonnen omliggende land. Volgens de heer Will lag de voormalige boerderij "*De Geer*" op het eind van deze verhoogde strook, die hier de grootste breedte had.

Ongetwijfeld zal deze veldnaam vroeger algemeen verbreid zijn geweest zijn in ons land, getuige de familienamen die er in één of andere vorm van zijn afgeleid.

Hopelijk heb ik met deze bijdrage Veenendaalse dragers van dit familienaam-assortiment op het spoor van de herkomst gezet.

Marten Heida

Evacuatie, plundering en wederopbouw in 1940, deel 2

Vorige maal hebben we het gehad over de evacuatie met een inleiding op de plundering. In deze slotaflevering daarover meer. Verder een opvallend dossier over de wederopbouw.

De gemeente neemt enkele weken na de capitulatie actie om een goed overzicht te krijgen van de schade. De voormalige hoofden van de verschillende bataljons krijgen een schrijven of ze inzicht willen geven in de uitbetalingsstaten aan vooral winkeliers van wie goederen zijn weggenomen door het Nederlandse leger. Van Kuijk wil een totaal-schade overzicht maken.

Foto-Kaarten

Van het door brand vernielde gedeelte van Veenendaal, binnen enkele dagen verkrijgbaar.

BOEKHANDEL

Jac. v. Hardeveld.

Hoofdstraat 64 — Veenendaal.

Uit de Veenendaalsche Courant
van vrijdag 7 juni 1940.
Coll. M. Brink

Ook de 10 R.I.reserve-eerste-luitenant J.E. Keman krijgt een brief (1). Fijntjes laat Keman in zijn antwoord aan de burgemeester weten *"niet in staat te zijn tot het doen van een opgave betreffende uitbetaalde plunderschade. Immers, dergelijke rekeningen zijn door mij nooit uitbetaald; wel zijn*

betaald rekeningen betreffende tijdens krijgsverrichtingen in-beslaggenomen goederen".

"Teneinde moeilijkheden te vermijden zou ik U beleefd doch dringend willen verzoeken deze rekeningen niet te willen aanduiden als rekeningen plunderschade, aangezien deze rekening door de militaire administratie nooit hadden mogen worden getekend en uitbetaald". Voortaan wordt dan ook gesproken van 'Uitbetaalde vergoedingen'.

Winkeliers hebben dus de mogelijkheid om via schadeformulieren een bedrag terug te vorderen. De Militaire Administraties en Afwikkelingsbureaus van de Divisies hebben daaraan maanden werk.

Opvallend in de rekeningen is het grote aantal rookwaren dat tijdens de meidagen uit de winkels wordt weggehaald. De volgende sigarenwinkeliers/fabrikant kregen geld toegekend, variërend van bijna negen tot ruim vijfhonderd gulden:

H.A. Budding (Kerkewijk), C. Versteeg (Zandstraat), H. Anbeek (Hoofdstraat), A. Jacobsen (Vendelseweg), mej. J.C. Hey (Hoofdstraat), A. van de Loosdrecht (Beukenlaan), J. van de Weerd (Nieuweweg), W. Breeschoten (Mulderslaan) (2).

Een aantal sigarenwinkeliers tekent protest aan. Men vindt dat er groot onrecht wordt aangedaan door aan hen geen geldelijke vergoeding te geven ondanks het gegeven dat er rookwaren worden vermist. C. van Barneveld (Gortstraat), C. Kroes (Zandstraat), B. van Hunnik (Zandstraat) en H.J. Anbeek jr. (Hoofdstraat) maken er politiewerk van (3). In het kader van dit verhaal zou het te ver voeren om deze stukken uitgebreid te memoreren, hoewel de verhalen van vooral getuigen zeer lezenswaard zijn.

Een korte samenvatting. C. van Barneveld beklaagt zich eind okt. '40 over het feit dat tijdens de oorlog voor 703 gulden is weggenomen. Hij zegt steeds meer moeilijkheden te onder-vinden omdat er geen geld voorradig is en de grossiers week in, week uit met rekeningen komen. *"Mijn zaak wordt weke-lijks slechter, daar de grossiers eerst leveren aan klanten die contant betalen en vooral nu er zo'n groot tekort is aan sigaren en sigaretten ben ik door die rekeningen gedupeerd".*

Van Barneveld kwam op 17 mei terug. Zijn woning is dan één grote chaos. *"Ik zag dat er enkele ruiten van mijn woning waren vernield en dat onbevoegden in de winkel waren geweest"*, verklaart hij. Hij spoort twee getuigen op, militairen van 1-2-22 R.I. Die weten te vertellen dat ze in opdracht van hun vaandrig handelden. Een uitgebreide correspondentie tussen het Territoriaal Afwikkelingsbureau te Doorn, de politie en burgemeester is het gevolg. Uiteindelijk, na vele onderzoeken en getuigenverhoren, bericht op 18 december de voormalig regimentscommandant luitenant-kolonel P.J. van den Briel dat *"de commandant van 1-II-22 R.I. geen zijner ondergeschikten opdracht heeft gegeven tot het bij U voordere van de opgegeven artikelen"*. De rekening wordt niet in behandeling genomen. Van Barneveld blijft zitten met een forse schadepost.....

Bij de anderen is het niet anders. Anbeek lijdt een schade van 900 gulden. Onbezoldigd gemeente- en rijksveldwachter A. Hendrikse noteert de woorden van Anbeek jr.: *"Ik ben door deze plundering zeer gedupeerd en kan deze schade, gezien ik geen geld bezit, voor mijn gezin niet missen. Ik ben zelfs aan de Singermaatschappij, van wie ik verschillende goederen in consignatie had, nog 150 gulden verschuldigd"*. Zij betoog had geen succes.

Ook de winkel van B. van Hunnik van de Zandstraat blijkt leeg. Als raadslid stelt hij daarover vragen in de vergadering van 20 mei 1940: *"Waarom is er geen toezicht gehouden op de bezittingen vande inwoners?"*. Van Kuijk legt hem haarfijn uit dat *"militairen de bewaking hadden overgenomen"*.

Enkele maanden later dient ook hij een rekening in bij het Afwikkelingsbureau van het Departement van Defensie. Die wil eerst een politierapport zien. Daaruit blijkt dat bij vertrek naar Ammerstol *"voor 1000 gulden voorraad goederen in de winkel stond"*. Bij terugkomst op 16 mei bleek voor ruim 600 gulden verdwenen. Van Hunnik heeft een getuige: Peter van Hees, zoon van de buurman die tijdens de oorlogsdagen bij het Rode Kruis werkzaam was. Het rapport: *"deze zag dat op zaterdag 11 mei tussen 13.00 en 14.00 uur toen hij zich naar de woning aan de Zandstraat 109 begaf, een luxe*

auto voor de winkel stond. Bij de auto stond een soldaat te wachten". Van Hees zag nog een andere soldaat. Op zijn vraag wat de militairen van plan waren, antwoordden zij: "Even kijken of er wat te halen is". Van Hees wist niet van welk onderdeel zij waren en evenmin het nummerbord van de auto.

Zwaar gedupeerd is ook A. Bakelaar van de Zandstraat 101. Deze goudsmid, horlogemaker en opticiën vindt zijn zaak totaal leeggeplunderd. Bakelaar mist talrijke sierraden met een totale waarde van ruim 1600 gulden (inkoopprijs). Al op 28 mei kan een opperwachtmeester van de Koninklijke Marechaussee 3e Divisie Detachement Rhenen verslag doen. Een rapport ten laste van F.E.K. (24) uit Utrecht, in de meidagen ingedeeld bij 1-3-8 R.A. te Rhenen. Het blijkt dat K. met een veldpostauto op 11 mei van Amerongen naar Veenendaal is meegereden met de bedoeling om goederen bij de Cunera-weg op te halen. K. stapt in Veenendaal uit om korte tijd later zich weer bij zijn maten te voegen. Zijn medepassagiers valt op dat K. rijkelijk voorzien is van horloges. De

getuigenverklaringen van hen zal K. de das om doen. Bovendien is hij bij zijn arrestatie nog in het bezit van een aantal

sieraden die Bakelaar herkent als zijnde goederen die bij hem ter reparatie lagen. K. bekent, maar voegt er aan toe dat hij op zoek was naar zijn eigen horloge dat hij een week daarvoor ter reparatie had afgegeven. K. vertelt de opper een aantal bijzondere details: *"Door een stukgeslagen ruit, waar meerdere militairen in en uit gingen, ben ik in het bedoelde perceel gekomen. Vooral onderofficieren van de infanterie waren bezig daar goederen weg te halen (...)".* K. kon zijn eigen klokje niet meer vinden en nam een aantal anderen mee. *"Ik dacht, ik zal er ook maar enige weghalen, want de winkel werd toch door de militairen leeggehaald".* K. werd veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf.

ZEVENTIGDUIZEND GULDEN

Adriaan François Cornelis Hendrikse is gemeente- en onbezoldigd rijksveldwachter te Veenendaal. Hij werd na de meidagen belast met het uitzoeken van de plunderingen en diefstallen. Hendrikse legt in één van de rapporten een belangrijke verklaring af: *"Mij is gebleken dat nagenoeg alle sigaren- en sigarettenwinkels door militairen, hetzij met of zonder toestemming van hun suprieuren, zijn leeggehaald omreden er werd gezegd: laten we het maar weghalen want de boel wordt toch platgeschoten. Niet alleen sigaren- en sigarettenwinkels zijn leeggehaald, doch ook de goud- en zilverwinkels, waarvoor reeds enige militairen zijn veroordeeld. Tijdens deze onderzoeken is een bedrag van ongeveer 3000 gulden terecht gebracht, omdat kon worden bewezen door welk onderdeel en op wiens last de boel was weggehaald, doch van een nog groter gedrag is niets terecht gekomen. De schade aan plunderingen die te Veenendaal hebben plaatsgehad bedraagt zeer zeker 70.000 gulden..." (4).*

WEDEROPBOUW

Met de wederopbouw van de vernielde panden wil het niet echt vlotten. Teruggekeerde burgers, wiens huis in puin ligt, wordt vervangende noodruimte aangeboden in de vorm van

barakken die ooit door de Nederlanders zijn gebruikt. Sommigen moeten er noodgedwongen een jaar blijven zitten.

Gezinnen van wie de huizen zijn vernield krijgen tijdelijk onderdak in barakken die oorspronkelijk voor gemobiliseerden bedoeld waren. Sommigen wonen er meer dan een jaar. (Coll. M. Brink, Veenendaal)

Er worden van overheidswege speciale commissies ingesteld waar gedupeerde bewoners hun schadeformulieren kwijt kunnen. Tot ver in 1941 zullen deze instanties (onder meer het Afwikkelingsbureau Departement van Defensie en de Stichting Herstel Provincie Utrecht) en later de gemeente Veenendaal uit alle windstreken van ons land verzoeken om schadeloosstellingen binnen krijgen. De standaard ingevulde formulieren voor bijvoorbeeld vervanging van vernielde huisraad en apparatuur om een bedrijf op gang te houden, zijn in verge-

ten paperassen terug te vinden (5). Leden van de contrôle-commissie die ter plaatse de waarheid toetste, waren in Veenendaal: A. de Ruiter, S.L. van Essen en W.J. Schoemaker. Bewoners kregen een voorschot op de aan hen uit te keren schadevergoeding. Later werd daaraan de voorwaarde verbonden dat men bij de plaatselijke middenstanders deze inkopen zou doen. Enige verlichting bracht ook de Grebbecommissie, waarvan Veenendaler Ant. de Ruiter mede-oprichter was. Deze commissie werkte voor de bewoners in de gehavende Valleistreek en verstreekte kleding, huisraad etc. Vooral in het zwaar beschadigde Scherpenzeel werd daarvan druk gebruik gemaakt. Toch waren de uitdelingen van de Grebbecommissie niet populair. Met gekregen huisraad en kledingstukken over de openbare weg gaan, was in die tijd voor velen een opgaaf.

Wederopbouwsteen zoals dat in veel huizen in de regio is aan te treffen.
(Coll. M. Brink, Veenendaal)

De foto toont een overzicht van het gebouwencomplex van de Scheepjeswolfabriek, zoals dat in november 1946 eruitzag.

Vooraan dan nog de lange tuinen van de arbeiderswoningen aan de Wilhelminastraat (let op de twee dwarsstaande blokken!)

In het najaar komt er in het Prentenkabinet een expositie over de Scheepjeswolfabriek.

(Coll. gemeente V'daal)

We volgen, als illustratief voorbeeld van de gevolgen van de zinloze vernieling in Veenendaal, het spoor van één bedrijf. Aan de Kerkewijk 48 zit al generaties lang de firma Konings, een smederij en installatiebedrijf. Toon Konings is in 1940 eigenaar. Hij kan als zelfstandige het hoofd redelijk boven water houden. De firma telt vijf man personeel en heeft in Veenendaal een goede naam. Achter de woning/bedrijfspannd heeft hij een groot stuk land. De tuin liep gelijk aan die van de huidige villa's "Leeuwenhoek" en de "State": tot aan de Populierenlaan. Het pand bestond, ter vergelijking, ongeveer uit de huidige nummers 44 en 46. Mei 1940 zal voor Konings rampzalig worden. Gevolgen die Toon Konings tot aan zijn overlijden in 1965 zou blijven dragen.....

Toon Konings, smid aan de Kerkewijk 48, poseert voor de puinhopen van wat ooit zijn bedrijf was. Het bedrijf en de inboedel werden compleet verwoest. Enige verlichting kreeg Konings van de Bond van Smedenpatroons in Nederland die hem meehielp de onderneming weer enigszins draaiende te houden. De apparatuur op de foto werd door zijn vakorganisatie geschonken. (Coll. H.J. Konings, Veenendaal)

Het bedrijf en de belendende percelen liggen in puin. Opvallend is dat dit precies in het straatje past van de toenmalige bestuurders. Tijdens de mobilisatie worden Konings en de ongeveer tien andere huiseigenaren van dit gedeelte van de Kerkewijk hoogstpersoonlijk bij Van Kuijk geroepen. Of men, ingeval van calamiteiten, bereid is om het bedrijf vier meter naar achter te bouwen? Niemand stemt toe. De burgemeester 'daast', luidt de algemene mening. Waar is die maatregel goed voor? Juist dát kan Van Kuijk niet uitleggen. Opvallend is dan wel dat op 10 mei 1940 deze rij huizen met de grond gelijk wordt gemaakt.

Bekendmaking

De Burgemeester van Veenendaal herinnert de inwoners eraan, dat schade-formulieren wegens diefstal tijdens de oorlogsdagen, uiterlijk Maandag 3 Juni a.s. ter secretarie moeten worden ingeleverd.

Formulieren, die ná deze datum binnenkomen, worden onherroepelijk terzijde gelegd.

Gedurende enkele weken na de meidagen kon men in de plaatselijke nieuwsbladen dergelijke advertenties tegenkomen (28 mei 1940).
coll. gemeente Veenendaal, dossier kranten-
archief Ant. de Ruiter.

Een bedenkelijke zaak en wie in het achterhoofd houdt dat de eerste burger en zijn vrouw zeer goed bevriend waren met de commandant van 10 R.I., luitenant P.J. van den Briel (zij reden samen paard, gingen skiën of speelden

bridge), heeft zo z'n reserves. De volgende maatregel die Van Kuijk uitvaardigt onderbouwt die stelling: alle gronden worden namelijk direct onteigend!

Men kan een deel, zoals het de burgemeester schikt, terugkopen. Konings verliest daarmee een flink stuk van zijn grond. Hij kan slechts een vierde deel van zijn oorspronkelijke eigendom tegen betaling terugkrijgen. De gemaakte schulden zou hij altijd houden. Bovendien krijgt hij een lang niet toereikend deel voor aanschaf van de inventaris vergoed. De gemeente geeft hem voor verdere aankoop een renteloos voorschot.

Verder moeten de panden vier meter terug van hun oorspronkelijke plaats worden gebouwd. En dat gebeurt, zoals heden ten dage te zien is. De bedrijfsvoering wordt in eerste instantie gedaan in een noodgebouw. In 1943 kan het gezin Konings in de dan gereed gekomen woning terecht. De officiële overdracht van de grond vindt pas in de vijftiger jaren plaats. Opvallend is dat vrijwel direct na het begin van de wederopbouw wordt begonnen met uitbreidingsplannen op de gronden die zijn onteigend. En dat sterkt de gedachte die nog steeds onder betrokkenen leeft: de planologische ontwerpen waren lang en breed vòòr de oorlog op papier uitgetekend. De huiseigenaren vormden een struikelblok, de inval van de Duitsers een welkome 'oplossing'.

Noten:

- (1) Gemeente Veenendaal, dossier 'Wederopbouw', 99.2.-3503, 2 augustus 1940.
- (2) Gemeente Veenendaal, dossier 'Wederopbouw', 99.2.3711, brief 23 augustus 1940 aan Administrateur Korps 81, Opbouwdienst IV.
- (3) Gemeente Veenendaal. In het dossier 'Wederopbouw' zijn gelukkig de politierapporten bewaard gebleven. Minutieus worden de ontwikkelingen genoteerd. Verklaringen van de rijksveldwachter te Veenendaal, getuigenverklaringen, militaire verklaringen: de belangrijke stukken zijn als enige bewaard gebleven.
- (4) Politierapport 30 september 1940 betreffende plundering winkel Van Hunnik.
- (5) Drie lijvige dossiers 'Wederopbouw', gemeente Veenendaal.

Archieven:

- * Archief Gemeente Veenendaal.
- * Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, 's Gravenhage.
- * Winkeliersvereniging 'Handel en Nijverheid', Veenendaal.

Met dank aan:

H.J. Konings, R. Slok, H. Jochemse, allen te Veenendaal.
Mevrouw Van de Mijn-van de Pol te Renswoude.

Martin Brink

Van de penningmeester

Door de wisseling in het beheer van de ledenadministratie en ook van het penningmeesterschap slaagde het bestuur er dit jaar niet in de acceptgirokaarten voor de contributie-inning over 1990 met het maart-nummer van 'Oud Veenendaal' mee te zenden.

Noodgedwongen moesten de acceptgirokaarten dus met het juni-nummer worden meegezonden: dus in dit nummer bijgesloten.

Voor de vereniging is dit nadelig. De ledenbijdragen komen later dan anders binnen en dat is te merken ook; de bodem van de kas begint zichtbaar te worden. *Betaalt u alstublieft zo snel mogelijk!* Hartelijk dank voor uw vlotte medewerking. Aan de leden die hun contributie voor 1990 al hebben betaald is geen acceptgirokaart toegezonden. Het kan natuurlijk voorkomen, dat de verzending van de acceptgirokaart en uw betaling elkander hebben gekruist. Dat is niet te voorkomen. U kunt de ontvangen acceptgiro wegdoen (óf, zo u wilt: gebruiken voor het overmaken van een extra gift).

Overigens: de contributie bedraagt f 20,- per jaar; voor leden jonger dan 18 jaar f 10,-.

Maar wilt u meer geven, dan is dat van harte welkom en zal dat in dank worden aanvaard. Hartelijk dank voor uw vlotte medewerking.

H. Will-van Barneveld

Financieel overzicht 1989

INKOMSTEN:

Contributies en donaties	f	8.820,-
betr. Rapport De Kraats	"	313,10
betr. Gelderland in Kaart	"	1.100,-
Renten: bank	"	55,18
giro	"	7,72
Bijdrage Vrienden van de Molen	"	500,-
Bijdrage RABObank	"	1.000,-
Verkoop boekwerken	"	127,50

Totaal

f 11.923,50

UITGAVEN:

Drukkosten blad	f	6.762,81
Bezorgkosten blad	"	1.184,50
Kopij en opmaak blad	"	560,-
Abonnementen en lidmaatschappen	"	133,-
Bestuurskosten + admin. kosten	"	1.311,85
Kosten lezingen en excursie	"	546,50
Kosten postgiro	"	288,39
Terugbetaling aan penningmeester	-	
van door hem gegeven voorschotten	"	1.000,40
Voordelig saldo	"	136,05

Totaal

f 11.923,50

BALANS PER 31 DECEMBER 1989:

ACTIVA:

Bank	f	715,25
Giro	"	5.766,53
Nog te ontvangen:		
Contributies	"	1.180,-
Debiteuren	"	127,50

Totaal

f 7.789,28

PASSIVA:

Eigen vermogen 1 januari 1989	f	4.768,98
Resultaat 1989	"	136,05
Eigen vermogen 31 december 1989	f	4.905,03
Nog te betalen	"	2.884,25

Totaal

f 7.789,28

BEGROTING VOOR 1990:

INKOMSTEN:

Contributies	f	9.300,-
Bijdrage RABObank	"	1.000,-
Renten u/g	"	60,-
Verkoop bijzondere uitgaven	"	150,-
Diverse inkomsten:	-	
bijzondere sponsorbijdr.	"	15.000,-
Verkoop losse nummers blad	"	100,-

Totaal

f 25.610,-

UITGAVEN:

Inningskosten con tributies	f	350,-
Renten o/g.	"	PM
Kosten bijzondere uitgaven	"	15.000,-
Diversen	"	250,-
Administratiekosten	"	650,-
Kosten blad (incl. bezorging)	"	7.200,-
Kosten lezingen	"	800,-
Bestuurskosten	"	800,-
Abonnementen en lidmaatschappen	"	200,-
Voordelig saldo	"	360,-

Totaal

f 25.610,-

Kroniek van Veenendaal

Alhier is op ruim 84-jarige leeftijd overleden de heer L.H. Frijda, oudstrijder en Ridder van Metalen Kruis. De rijen dier oudstrijders beginnen te dunnen. Reeds drie ontvielen er ons alleen ter dezer plaatse in den loop des jaars en wel de hier bovengenoemde overledene en de heeren C. Verweij en M. van Aalten. Behalve Izaak Mark, die mede bij Waterloo vocht, en in Maart in zijn 94ste jaar trad, telt men hier nu nog vijf oudstrijders van 1830 en 31: A. van Amerongen, A. Hacklander, J.H. Kemelaar, W. van Maanen en G. Pas. (Amerongsche Crt. 12/12/1889)

Tegen W. Wilbrink is wegens het tappen zonder vergunning 21 dagen hechtenis geëischt. Tegen G. Harde-man, die op de 3e Ossenmarkt Neeltje Dijkland over het aangezicht sneed, was de eisch 9 maanden celstraf. (Am. Crt. 12/12 1889)

De heer B. van Kreel heeft onderhands aangenomen het verrichten van het timmerwerk en de levering van het hout voor de uitbreiding van de Veenendaalsche Sajat- en vijfschachtfabriek firma "Wed. D.S. van Schuppen en zoon". Op het nieuwe gebouw komen 14 kappen. Voor het metselwerk is het materiaal door genoemde firma voor eigen rekening aangekocht. (Am. Crt. 12/12/1889)

Te Geldersch Veenendaal werd voor het eerst de verlichting langs het Boveneind, de bekende Bruggetjesweg naar het spoor van de Ned. Rijnspoorweg ontstoken, die in alle opzichten voldeed.
(Arnhemse Crt. 5/1/1890)

De zondagschool bij de Rode Haan

Ruim 75 jaar geleden vroeg Hendrik van den Brandhof aan het gemeentebestuur van Renswoude toestemming tot het bouwen van een evangelisatielokaal.

Dit lokaal zou gevestigd worden aan de Munnikenweg nabij de Rode Haan.

Op 15 april 1910 verleenden B&W van Renswoude, onder voorzitterschap van burgemeester J.B. de Beaufort, vergunning voor de bouw. De gebroeders Van Droffelaar kregen opdracht het pand te bouwen, dat een lengte van ruim 12 meter en een breedte van ruim 6 meter zou gaan bedragen.

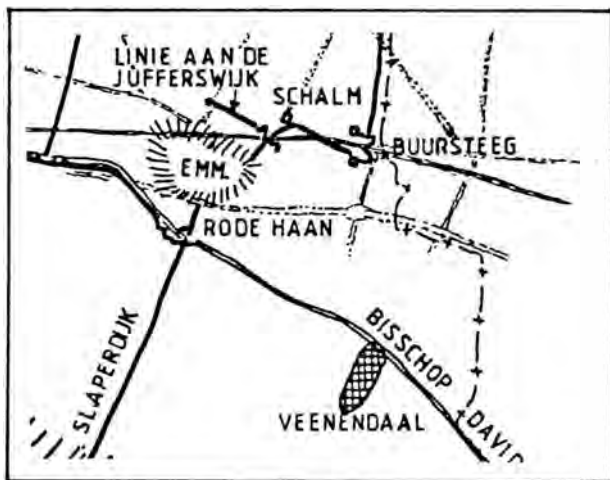
Alvorens op de vraag in te gaan, waarom hier, ver van de bebouwde kom van Renswoude en Veenendaal, een zondagschool gebouwd werd, eerst iets over de woning, die er aanvankelijk stond.

In 1846 werd op deze plaats (sectie D404) een woning gesticht voor Gerrigje van Hal, weduwe van

Cornelis van de Zandschulp. Via Albert Veenhof ging het huis in 1878 over aan Nicolaas Lagerwey. Deze verkocht het pand in 1885 aan Gerrit van de Vendel, die het in 1890 weer overdeed aan Hendrik van den Brandhof.

Hendrik van den Brandhof was een zoon van Evert van den Brabdhof en Gerritje van Dijk. Hij was landbouwer van beroep en zijn godsdienst was gereformeerd. En daarmee komen we bij de kern van de zaak.

De Gereformeerde kerk van Renswoude had geen eigen voorganger en dat kan één van de redenen zijn dat de kinderen een beetje buiten de boot vielen tijdens de kerkdiensten.

Deze werden of geleid door een consulent of er werd een preek gelezen.

De Gereformeerde kerk van Veenendaal werd in die jaren geleid door Ds. W. den Hengst. Deze ging in 1913 met een groot deel van zijn gemeente over naar de Gereformeerde Gemeente. Inderdaad kregen de kinderen, die op zondagschool kwamen, les van enkele heren, die lid waren van de Gereformeerde Gemeente van Veenendaal.

Omstreeks 1925 ging het "lokaal" in eigendom over aan de heer J.M. Lokhorst, die het in 1932 liet verbouwen. De ene helft werd woonhuis, in het andere gedeelte bleef men zondagschool houden.

De meeste kinderen, die de zondagschool bezochten, ook die van het gezin Lokhorst, woonden in de Renswoudse hoek bij de Rode Haan.

Er werd onder meer les gegeven door de heren Huibers, Otterlo en Versteeg.

De zusters Van Beek-Lokhorst en Van Mourik-Lokhorst kunnen zich de feestelijke kerstbijeenkomsten met chocolademelk en een kerstboekje nog goed herinneren.

Na de oorlog werd de woning, die niet meer als zondagschool gebruikt werd, geheel in gebruik genomen als woonhuis.

S. Laansma

Boekbespreking

Bij de redactie kwamen een aantal uitgaven binnen, die weliswaar niet direkt met Veenendaal van doen hebben, maar toch interessant genoeg zijn om er aandacht aan te besteden.

'DE GELDERSE VALLEI; een regionaal-geografische benadering'

door prof. dr. G.A. Hoekveld

uitgave: faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, RU Utrecht.

Op 26 april sprak prof. Hoekveld zijn inaugurele rede uit en gebruikte daarbij de Gelderse Vallei als voorbeeld van regionaal-geografische studie. "Het gebied is niet aantrekkelijk, het stinkt er naar mest en heeft weinig spectaculairs", zo staat er in de inleiding. Maar in het vervolg staat - hoewel niet altijd makkelijk leesbaar - veel wat voor Veenendaal interessant is.

De ontwikkeling van de Gelderse Vallei door de eeuwen heen wordt behandeld, waarbij o.m. blijkt dat Veenendaal - vooral de laatste decennia - een spectaculaire groei doormaakte.

Bij de meeste recente ontwikkelingen wordt uitvoeriger stilgestaan. Al met al geeft deze rede in kort bestek veel - ook historisch - feitenmateriaal en zal de literatuurlijst geïnteresseerden verder helpen.

Op de omslag staat een foto van de Hollandia-fabrieken in verval.

'DE GREBBELINIE TOEN EN NU'

door Liesanne van den Brink

Eindexamenscriptie CLV.

In deze voortreffelijke scriptie gaat Liesanne in op de geschiedenis en het functioneren van de Grebbelinie. Uitvoering gaat ze in op de bodem- en watersituatie die een rol speelden bij de aanleg van de linie en ze beschrijft de verschillende forten.

De scriptie is goed geïllustreerd, waarbij ook gebruik ge-

maakt is van luchtfoto's. De belangrijkste literatuur werd gebruikt. We stelden het bijzonder op prijs deze scriptie te hebben ontvangen.

'LANDSCHAPSPLAN LANDGOED KERNHEIM'

'LANDSCHAPSPLAN VOOR DE KRAATS EN NERGENA'
beiden uitgaven van de gemeente Ede.

Kort na elkaar gaf de gemeente Ede opdracht voor het maken van landschapsplannen voor twee buitengebieden binnen de gemeente. Het zijn uitstekende rapporten met ruim aandacht voor de historie van het betreffende gebied en fraai geïllustreerd.

Beide gebieden liggen op fietsafstand van Veenendaal en zijn bij gebrek aan eigen interessante buitengebieden ook voor Veenendalers van belang.

Het plan voor Kernheim is uitvoeriger en gaat uitgebreid in op de geschiedenis van dit landgoed. Helaas ontbreekt de naam van de samensteller van dit rapport.

Het rapport over de Kraats en Nergena past in de discussie die er op dit moment plaats vindt over Kraats en Binnenveld en waar onze vereniging via de Historische Werkgroep de Kraats ook bij betrokken is.

'DE HOEKELUMSE BRINK, HET BEWAREN WAARD'

door A.C. van Grootheest en G.M. Sanders.

prijs f 5,- Verkrijgbaar bij mevr. P. Elgersma-Cramer
Weerdestein 30 te Ede, tel. 08380 37060

Ruim twee jaar geleden werd door de Historische Verenigingen van Ede, Bennekom, Wageningen, Rhenen en Veenendaal de Historische Werkgroep de Kraats in het leven geroepen.

In 1988 werd "Kraats en Binnenveld, een historische notitie"

uitgegeven. Recent verscheen een tweede publicatie over het groene gebied tussen Bennekom en Ede, waar één van de laatste buurtschappen op de westelijke Veluwerand zich bevindt.

Vanwege de betrokkenheid van onze vereniging wordt de publicatie hier genoemd.

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op donderdag 14 juni a.s. in 'de Meent'. Mevr. M.J. Zalmann zal dan voor ons spreken over "*Veenendaal, de laatste 25 jaar*". Mevr. Zalmann was lerares aardrijkskunde aan het CLV en hield de ontwikkelingen van Veenendaal gedurende de laatste 25 jaar bij en legde deze ook vast op dia's.

dus: - donderdag 14 juni a.s.
 - om kwart voor acht
 - in 'de Meent', Grote Beer 10
 - mevr. M.J. Zalmann over "*Veenendaal, de laatste 25 jaar*".
 - iedereen is welkom - de toegang is vrij
- * In dit nummer vindt u opnieuw een antwoordkaartje ingesloten voor het opgeven van nieuwe leden. We kregen reeds een flink aantal reacties. Doet u mee aan het bereiken van de 500 leden bij het lustrum dit najaar?
- * De datum van de volgende bijeenkomst staat nog niet exact vast. Wel de spreker: de heer R. Duvekot uit Utrecht, die zal spreken over de sociale gevolgen van de snelle ontwikkeling van de fabrieken in het landelijke Veenendaal eind vorige eeuw. Het leek ons aardig deze lezing te houden omstreeks de tijd dat de Scheepjeshof open gaat.

- * In dit nummer vindt u de financiële verantwoording over 1989, die in het vorige nummer ontbrak.
De administratie van de penningmeester is door de kascommissie, bestaande uit de heren J.H.P.Weyers en D.J. Bouwhuis, gecontroleerd en in orde bevonden.
- * De monumentencommissie van Veenendaal is van start gegaan. Onze vereniging is hierin vertegenwoordigd door de heer D.J. Bouwhuis, die eerder meewerkte aan de inventarisatie van belangrijke panden.
Indien daar aanleiding toe is zult u zeker horen over de activiteiten van deze belangrijke gemeentelijke commissie.
- * Voor uw agenda:
Als datum voor de lustrumviering is vastgesteld: woensdag 21 november.
Het belooft een bijzondere avond te worden met een feestelijk karakter.

500 leden voor "Oud Veenendaal"

Een financieel gezonde vereniging kan alleen bestaan als zij voldoende leden telt.

Daarom werken we er aan om het eerste lustrum aan het eind van dit jaar te kunnen vieren met 500 leden.

Wilt u daarbij helpen?

Vraag eens in uw familie- of kennissenkring, of geef een lidmaatschap/abonnement cadeau!

Zowel voor het nieuwe lid als voor uzelf is een presentje beschikbaar.

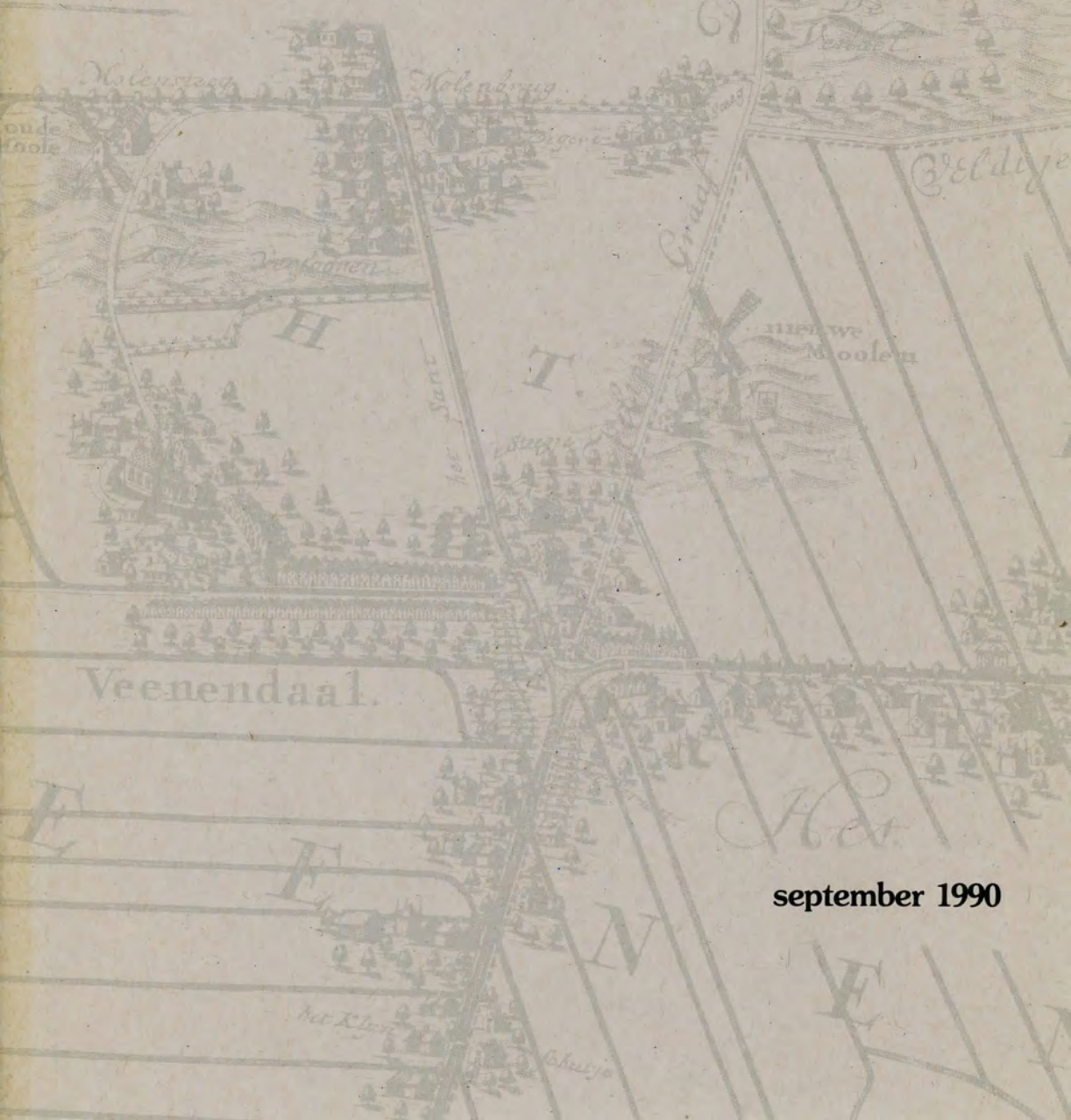
Maak uw keuze uit:

1. *Tekening van de Nieuwe Molen, gedrukt op luxe papier.*
2. *Kuijper-kaart van Veenendaal (herdruk van een kaart uit 1865).*
3. *Set van 4 tekeningen van Veenendaalse monumenten in envelop.*
4. *Set van 4 ansichtkaarten met reproducties van oude tekeningen van Veenendaal.*
5. *Het boekje "Een volck in veenen en in moeren" door H. Diepeveen.*

Geef zowel uw keuze als die van het nieuwe lid aan door op de bon het nummer van het gewenste geschenk te omcirkelen. Stuur daarna de bon op naar de ledenadministratie:

Mevr. H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5
3904 DM Veenendaal
tel. 08385-22691

Oud Veenendaal

september 1990

★5e jaargang, nummer 3
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

G. Kool, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal
telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon: 08385-11523

Postgiro:

nr. 4043117

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De kontributie bedraagt f. 20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f. 10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f. 5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar BV

*★Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Inhoud:

- Veens Volkslied, pag.66
- Het twintigste nummer, pag.67
- Inventarisatie historische bebouwing gemeente
Veenendaal 1989, pag.69
- Historisch museum "Het Kleine Veenloo", pag.98
- Boekbespreking, pag.100
- Mededelingen, pag.101
- 500 leden voor 'Oud Veenendaal', pag.104

Veens Volkslied

*"Daar ligt, waar Utrechts heuvelrij zich heft naar de planeten,
een lustoord in een lustvallei;
daar kan zich niets mee meten.
Want nergens is de lucht zo blauw als tussen Rhenen en Renswou.
Daar mengt zich met sirenentaal der schapen blij gemekker:
O Veenendaal, o Veenendaal, wat is je boerkool lekker!"*

*O Veenendaal, zover mijn oog uw weelde mag ontwaren,
stijgt rook als vette wol omhoog uit pijpen als sigaren.
Want nergens groeit er een sigaar als tussen Rhenen en De Haar.
Daar scheert het staal in enen haal het schaap tot wollen jekker:
O Veenendaal, o Veenendaal, wat is je boerkool lekker!"*

*Maar heerlijk rijst daar bovenal een Venus uit de venen,
met wie ik mij verloven zal of anders met geen ene.
Want meisjes vind je d'r geeneen als tussen Elst en Ederveen.
Heft, fluiten, uw sirenentaal,
O Veenendaal, o Veenendaal, wat is je boerkool lekker!"*

Het twintigste nummer

Voor u ligt het twintigste nummer van Oud Veenendaal, het derde nummer van de vijfde jaargang.

Bij het volgende nummer, het laatste van deze jaargang, zult u los een inhoudsopgave krijgen van de eerste vijf jaargangen van ons blad.

U kunt dan ons blad laten inbinden of in een verzamelband bewaren, compleet met inhoudsopgave.

De volgende jaargang zal in de nieuwe huisstijl van de vereniging uitkomen, want ook een Historische Vereniging gaat met de tijd mee.

Dit nummer is een monumentennummer.

Daar is alle reden voor, want ook in Veenendaal is een Monumentencommissie van start gegaan. De heer D.J. Bouwhuis vertegenwoordigt onze vereniging daarin. Hij deed eerder mee met de monumenteninventarisatie die de vereniging zelf uitvoerde. In ons blad zal hij regelmatig over de werkzaamheden van de commissie informeren.

In dit nummer vindt u ook informatie over het Monumenten Inventarisatie Plan van de Provincie Utrecht, dat zojuist ook in de gemeente Veenendaal van start is gegaan. Hierbij worden alle monumenten, niet alleen gebouwen, opnieuw geïnventariseerd. Uiteraard wordt daarbij van eerdere inventarisaties gebruik gemaakt.

Een zeer deskundige inventarisatie is vorig jaar in opdracht van de Gemeente Veenendaal gemaakt door het Bureau Inventarisatie en Advies Monumenten te Utrecht.

In hun schitterende rapport, dat veel informatie bevat, was ook een hoofdstuk over de ontwikkelingsgeschiedenis van Veenendaal. Omdat het meer bekendheid verdient dan het tot nu toe kreeg, is met toestemming een deel van de inleiding op het rapport als artikel in dit nummer opgenomen.

Tenslotte nog iets over het lustrum.

Zoals u weet hopen we dat op *woensdag 21 november a.s.* te vieren. Noteert u deze datum alvast?

Verschillende bedrijven hebben toegezegd een bijdrage te leveren ter verhoging van de feestvreugde.

De plannen zullen binnenkort worden bekendgemaakt.

Voor de leden wordt er op de eerstvolgende bijeenkomst een uitvoerige toelichting gegeven. Aan de voorbereidingen wordt al hard gewerkt.

De eerstvolgende bijeenkomst is op woensdag 26 september.

De heer R. Duvekot houdt dan zijn lezing onder de mooie titel: "Het ongewone geluid van de fabrieksbel".

ACvG

WATERTOEREN - W. A. E. K. O. B. E. N.

Inventarisatie historische bebouwing gemeente Veenendaal-1989★

door: J.H. Meijman en J.A.M. Smits

DE ONTWIKKELINGSGESCHIEDENIS VAN VEENENDAAL

Inleiding

De gemeente Veenendaal ligt in het zuidoosten van de provincie Utrecht, in de Gelderse Vallei. Zij grenst in het noorden aan de gemeente Renswoude, in het oosten aan de Gelderse gemeente Ede-Wageningen, in het zuiden aan Rhenen en in het westen tenslotte aan Amerongen. De gemeente bestond eeuwenlang uit een Utrechts en een Gelders deel, waarbij de grens was bepaald op de Kromme Eem en de oostkant van de Bisschop Davidsgrift, i.c. het Benedeneind, de Valleistraat en het Verlaat, terwijl verder de Achterstraat en de Nieuwegeweg als grens fungeerden. Tot in 1795 viel Stichts Veenendaal bestuurlijk gezien onder het gerecht Rhenen, terwijl Gelders Veenendaal onder Ede ressorteerde. In het genoemde jaar werd Veenendaal een zelfstandige gemeente met een oppervlakte van 1160 ha. Haar huidige omvang kreeg de gemeente in 1960, toen zij aan de noordzijde werd uitgebreid met delen van de gemeente Renswoude en Ede en aan de zuidzijde met een gedeelte van de gemeente Rhenen. Veenendaal beslaat sindsdien een oppervlakte van 1785 ha. Deze grenscorrectie maakte tevens een einde aan de tweedeling in een Stichts- en een Gelders gedeelte, die – met uitzondering van een korte periode (1807-1815) waarin beide Veenendaals tot één mairie waren samengevoegd – eeuwenlang had bestaan. Veenendaal werd een Utrechtse gemeente en telde in 1989 bijna 47.000 inwoners.

De naam Veenendaal is rechtstreeks afgeleid van "Veen-landt-

* Deze inventarisatie werd in opdracht van de Gemeente Veenendaal verricht door het bureau Inventarisatie en Advies Monumenten te Utrecht.

dael", op zichzelf een directe verwijzing naar de ligging van het dorp en de bodemgesteldheid van het gebied. Het dorp dankt zijn ontstaan aan de in zijn veenbodem aanwezige turf, die zeker vanaf het midden van de 16de eeuw op een stelselmatige manier werd gewonnen.

Conform het besluit van de Hoge Raad van Adel d.d. 11 september 1816 voert de gemeente sinds die tijd het navolgende wapen: "Zijnde van Lazuur, beladen met een Schip in volle Zeilen, varende op een Zee, alles van Goud". Dit wapen is een variatie op dat van het Veenraadschap, het in 1563 ingestelde waterschaps- annex gerechtscollege dat belast was met het toezicht op "(.....) de werken, dijken, dammen, heulen, watergangen en al wat tot de turfnering betrekkelijk is (.....)"

Bodemgesteldheid

Veenendaal ligt in de Gelderse Vallei, een dal gevormd door het landijs tijdens de laatste IJstijd. Het dal wordt in het zuiden begrensd door de stuwwal van de Utrechtse Heuvelrug en in het noorden door drie kleinere stuwwallen, te weten de Emmikhuizerberg, de Melm of het Groot Venlo (het Vendel) en de hoogten rond de Oude Kerk (het Kleine Venlo). De afstand tussen de heuvelrug en de noordelijke stuwwallen bedraagt zo'n 3 km. Het diepste punt van de Vallei ligt op 4.90 m. boven N.A.P.

Nadat het ijs zich teruggetrokken had, restte er een uitgebreid dekzandlandschap. Door verstuiving kreeg het landschap meer reliëf. Tijdens het Weichselien begon de zee- en grondwaterspiegel te stijgen, waardoor in de lager gelegen gebieden veenvorming optrad als gevolg van een slechte waterafvoer. De veengebieden in de Gelderse Vallei bestonden voor het grootste gedeelte uit hoogveen. De bekendste en belangrijkste onder hen waren de Gelderse en Stichtse venen, ook wel Gelderse en Rhenese venen genaamd, die werden aangetroffen in de streek tussen Renswoude en Ede. Enkele van de belangrijkste delen hiervan zijn bekend gewor-

den onder de namen Manense venen, het Ederveen, het Doeburgse veen en het Rhenense veen. In dit laatste gebied zou Veenendaal ontstaan.

Temidden van deze voormalige veengronden ligt – zoals reeds gezegd – een aantal natuurlijke hoogten, bestaande uit zand: de Emmikhuizerberg, het Groot Venlo, het Kleine Venlo, alsmede een aantal lagere dekzandruggen. De naam Venlo, eertijds ook wel als Veenlo of Vendel aangeduid, wijst op het bestaan van bossen (loo = bos). Door het kappen en afbranden van deze bossen in de late Middeleeuwen, onstonden op deze plekken heidevelden. Het meest zuidelijke deel van het grondgebied van de gemeente maakt deel uit van de randzone van de Utrechtse Heuvelrug en ligt op een kleine 10 m. boven N.A.P.

Waterhuishouding

Het uitgestrekte veengebied van Rhenen dat min of meer centraal in de Vallei lag, waterde in twee richtingen af. In zuidoostelijke richting naar de Rijn, voor het meest zuidelijke deel hoofdzakelijk door de Kromme Eem, die ergens bij Manen ontsprong en waarschijnlijk uitmondde in de Grebbe. Deze laatste beek loosde haar water ten oosten van de Grebbeberg in de Rijn. Het overgrote deel van het gebied loosde zijn overvloedige water echter op enkele beken, die in noord-oostelijke richting liepen en in de omgeving van Amersfoort uitmondde in de Eem, die het op zijn beurt naar de Zuiderzee afvoerde.

Het ligt voor de hand dat de Bisschop Davidsgrift (1473-1481) en de 16de eeuwse uitbreidingen daarvan een belangrijke rol in de waterhuishouding van het gebied hebben gespeeld. Hoewel de Grift en zijn talloze zijsloten (wijken) primair dienden voor het transport van de gewonnen turf, fungeerden zij tevens als afvoerkanalen van het door de vergraving vrijgekomen water. Als gevolg van de vervening en door het stijgende waterpeil van de Rijn, veranderde de afwaterings-

richting van het gebied. Sinds rond 1714 de Bisschop Davidsgrift in verbinding was gebracht met de Schoonderbeeckse Grift (1545-1549) werd vrijwel al het overtollige water in noordwestelijke richting afgevoerd.

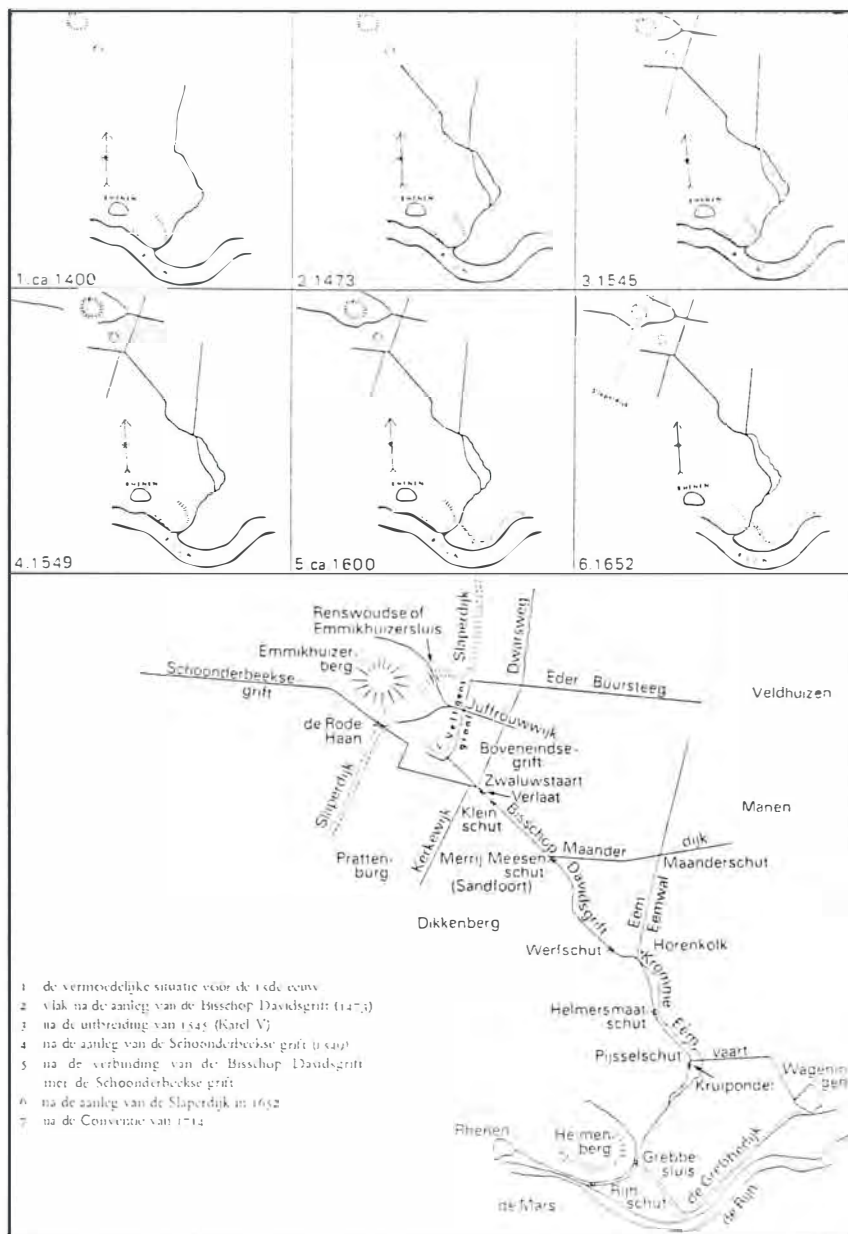
De waterhuishouding (fig.1) in het veengebied functioneerde echter gebrekkig en de streek had dan ook vaak te kampen met wateroverlast. Aan de ene kant werd dit veroorzaakt door het regen- en smeltwater afkomstig van de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, aan de andere kant door de regelmatige overstromingen vanuit de Zuiderzee maar vooral als gevolg van de doorbraken van de Rijndijk. Na de grote overstroming van 1595 werd de Rijndijk verzwakt, echter tevergeefs, want andere doorbraken volgden in 1602, 1643 en 1650.

De laatste doorbraak vormde voor de Utrechtse Staten aanleiding tot de afdamming van de Grift bij de Rode Haan en de aanleg van de Slaperdijk die, na een doorbraak van de Gelderse Grebbedijk, het Utrechtse grondgebied tegen wateroverlast moest beschermen. Aan Veenendaal bood de dijk geen enkele bescherming, integendeel, hij vormde een wezenlijke belemmering voor een goede waterafvoer. Voorstellen voor verbetering van de afwatering, zoals die bijvoorbeeld al in 1626 door veenraad mr. Jacob de Weijs waren gedaan - hij stelde voor de watergangen in noordelijke richting aanmerkelijk te vergroten om daarmee de afwatering, òf aan de Rijn, òf naar de Eem en de Zuiderzee te kunnen reguleren - strandden evenwel op de Utrechtse vrees voor een directe scheepvaartverbinding Rijn -Eem.

Sinds het midden van de 17de eeuw werden er ook plannen gemaakt om door middel van watermolens tot een betere beheersing van de waterhuishouding te komen. De noodzaak daartoe werd steeds sterker gevoeld naarmate de vervening voortschreed en het maaiveld lager kwam te liggen.

Nadat in 1711 de Grebbedijk weer eens was doorgebroken, werden er in 1714 in de Slaperdijk een drietal heulen gemetseld ter hoogte van De Rode Haan, zodat de dijk in ieder geval niet langer een barrière vormde voor de waterafvoer

figuur 1

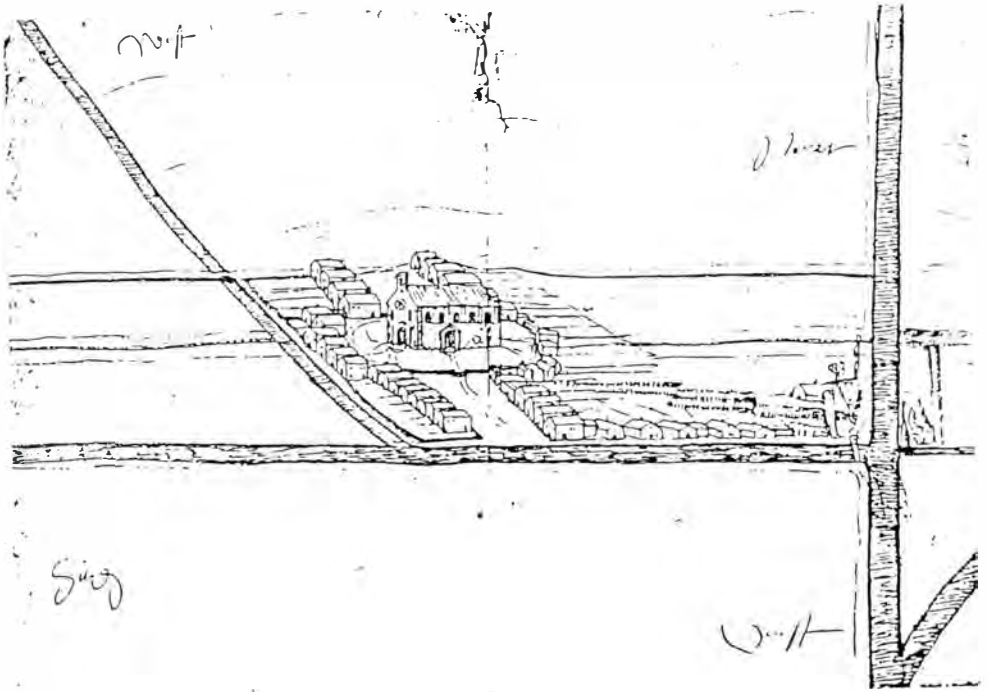
Enkele stadia van de belangrijkste watergangen in het zuidelijke deel van de 73 Gelderse Vallei. (uit: H.P. Deys, "De Gelderse Vallei").

van het gebied. De Rijndijk werd hersteld en verzwaaard. Ook in de 19de eeuw werden diverse plannen ontwikkeld om de afwatering via de Grift te verbeteren. Uiteindelijk resulteerde dit in de demping van ondermeer een gedeelte van de Kerke-wijk en de Hoofdstraat (1845) en in de omleiding van het water vanuit het Benedeneind naar het westen, om de toenmalige dorpskern heen, via het Omleidingskanaal (1866).

Alle voorstellen tot bevordering van een betere waterlozing, noch de verzwaring van de Grebbedijk konden evenwel verhinderen dat Veenendaal in het voorjaar van 1855 werd getroffen door een van de allergrootste overstromingen uit zijn geschiedenis. De ravage was enorm, slechts de Markt en enkele andere hooggelegen delen rond de Nieuwe Molen en het Groot Venlo bleven droog. Zeven mensen verdronken en een aanzienlijk deel van de bebouwing ging verloren.

Ontstaan en ontwikkeling van het dorp

Veenendaal is een betrekkelijk late nederzetting waarvan de stichting – zij het enigszins discutabel – gewoonlijk wordt gesteld op het jaar 1549. Met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid mag men aannemen dat het gebied al veel langer werd bewoond. Zeker geldt dat voor de 15de eeuw. Uit rekeningen blijkt dat het veen in dit gebied al in 1429 werd ontgonnen. In het laatste kwart van die eeuw werd een poging ondernomen om de vervening systematisch ter hand te nemen. De Grift die tussen 1473 en 1481 van bisschop David van Bourgondië door H. van Zuylen en de zijnen werden gegraven – daarbij gebruik makend van een stukje van de Kromme Eem – diende zowel voor de afwatering van de veenbodem als voor het vervoer van de turf. De Grift werd vanuit het noorden (ongeveer ter hoogte van het tegenwoordige Verlaat) in zuidoostelijke richting gegraven als een nagenoeg rechte lijn, die ter hoogte van het Fortuin in zuidelijke richting afboog om vervolgens bij de Horenkolk in de Kromme Eem uit te komen. Vanuit de Horenkolk liep de Grift te westen van de Kromme Eem verder in zuidoostelijke richting om voorbij Het

Een schets van Veenendaal, ca. 1600.

Kruiponder opnieuw samen te vloeien met de Kromme Eem en in zuidwestelijke richting verder te stromen, waarbij hij ten slotte in de Rijn uitmondde, iets ten oosten van de Grebbeberg. Uit 1485 dateren enkele archiefstukken waaruit blijkt dat H. van Zuylen c.s. een overeenkomst hadden gesloten met de bisschop om de Grift in noordelijke richting te verlengen. Vermoedelijk betrof het hier de Abtsgrave, waarschijnlijk niet meer dan een greppel tussen het Verlaat en Het Vendel, waar hij in de Veltgensgraaf uitkwam.

Lang heeft de Bisschop Davidsgrift echter niet gefunctioneerd. Door de voortdurende oorlogen tussen Stichts en Gelders stagneerde de vervening van het gebied en werd de Grift onbevaarbaar. Hij verzandde en groeide dicht.

Nadat Karel V in 1543 ook het hertogdom Gelre binnen zijn machtsfeer had gebracht – Utrecht stond al sinds 1528 onder keizerlijk gezag – kon de exploitatie van de venen opnieuw ter hand worden genomen. De commissie die in opdracht van de keizer de mogelijkheden daartoe had onderzocht, adviseerde de oude Bisschop Davidsgrift te laten herstellen en door te trekken tot in de venen die keizerlijk bezit waren. Krachtens het octrooi dat Karel V in 1545 verleende, werd aldus op kosten van de geërfden in de Rhenense en Gelderse venen de oude Grift verbeterd en in noordoostelijke richting uitgebreid naar de Eder venen (de Boveneindse Grift). Tegelijkertijd werd hij in nagenoeg westelijke richting doorgetrokken, waarbij tevens een tak in zuidelijke richting werd aangelegd, de Kerkewijk. De Grift vertakte zich dus in een vork, de zogenaamde Zwaluwstaart (thans Zwaaipein geheten).

De dwarssloten of wijken werden alle schuin op de hoofdwatgangen aangegraven en niet, zoals in zovele ontginningseenheden in het Utrechtse en Zuidhollandse veenweidegebied, loodrecht daarop. De reden hiervoor wordt wel gezocht in de veronderstelling dat de samoureuzen (de turfschepen) een dergelijke flauwe bocht gemakkelijker konden nemen. Het gevolg van deze ontginningmethode is een slagenlandschap met een verkavelingspatroon dat in Stichts Veenendaal een verloop heeft van zuidwest naar noordoost, terwijl dat in Gelders Veenendaal een oost-west-richting kent. De slagen hebben in het algemeen een lengte van ca. 1 km. Vrij bijzonder is het gegeven dat, waar elders meestal een verkaveling werd toegepast als de grondsoort veranderde, in het gebied tussen de Grift en de Heuvelrug overgangen van veen naar zand voorkomen binnen de slagen. Dergelijke overgangen zijn duidelijk waarneembaar in de hoeveelheid en aard van de kavelbeplanting, de dichtheid van het slotensysteem, de hoogteligging en het bodemgebruik.

Opvallend is dat het tracé van de voormalige Boveneindse Grift (de huidige Prins Bernhardlaan) dwars door de perceelsgrenzen loopt, waaruit geconcludeerd mag worden dat de ver-

kaveling van het Witte Hoever veen, de Eder Witte venen en het Zwarte Hoever veen in de tijd dat de Boveneindse Grift werd gegraven, al was voltooid. Vermoedelijk diende de Veltgensgraaf als ontginningsbasis voor de genoemde gebieden.

In 1549 kreeg de Antwerpse koopman en burgemeester Gilbert van Schoonbeecke, krachtens een octrooi van Karel V toestemming om voor eigen rekening een grift te graven en op eigen risico een aantal - deels keizerlijke - veengebieden af te graven. De keizerlijke vergunning betrof een vaart die van Amersfoort werd gegraven - met behulp van een gedeelte van de Lunterse Beek - tot in de Amerongse venen om van daaruit via het keizerlijk veen nabij Prattenburg uit te komen bij het Groot Venlo. Het gedeelte van de keizerlijke domeinen dat Van Schoonbeecke mocht exploiteren omvatte onder meer een lot van 90 morgen (1 morgen = 0,85 ha.) ten noordoosten van Prattenburg. In 1554 kreeg hij bovendien permissie om van de Bisschop Davidsgrift gebruik te maken, waarna laatstgenoemde werd doorgetrokken tot aan het punt waar de Grift thans in noordoostelijke richting afbuigt. Als gevolg van latere ontginningen, westelijk van het blok van 90 morgen van Van Schoonbeecke, werd de Bisschop Davidsgrift vanaf het genoemde punt onder bijna haakse hoeken in zuidwestelijke en vervolgens in noordwestelijke richting doorgetrokken. Naar het gebied werd dit gedeelte van de Grift ook wel Haspelse Grift genoemd.

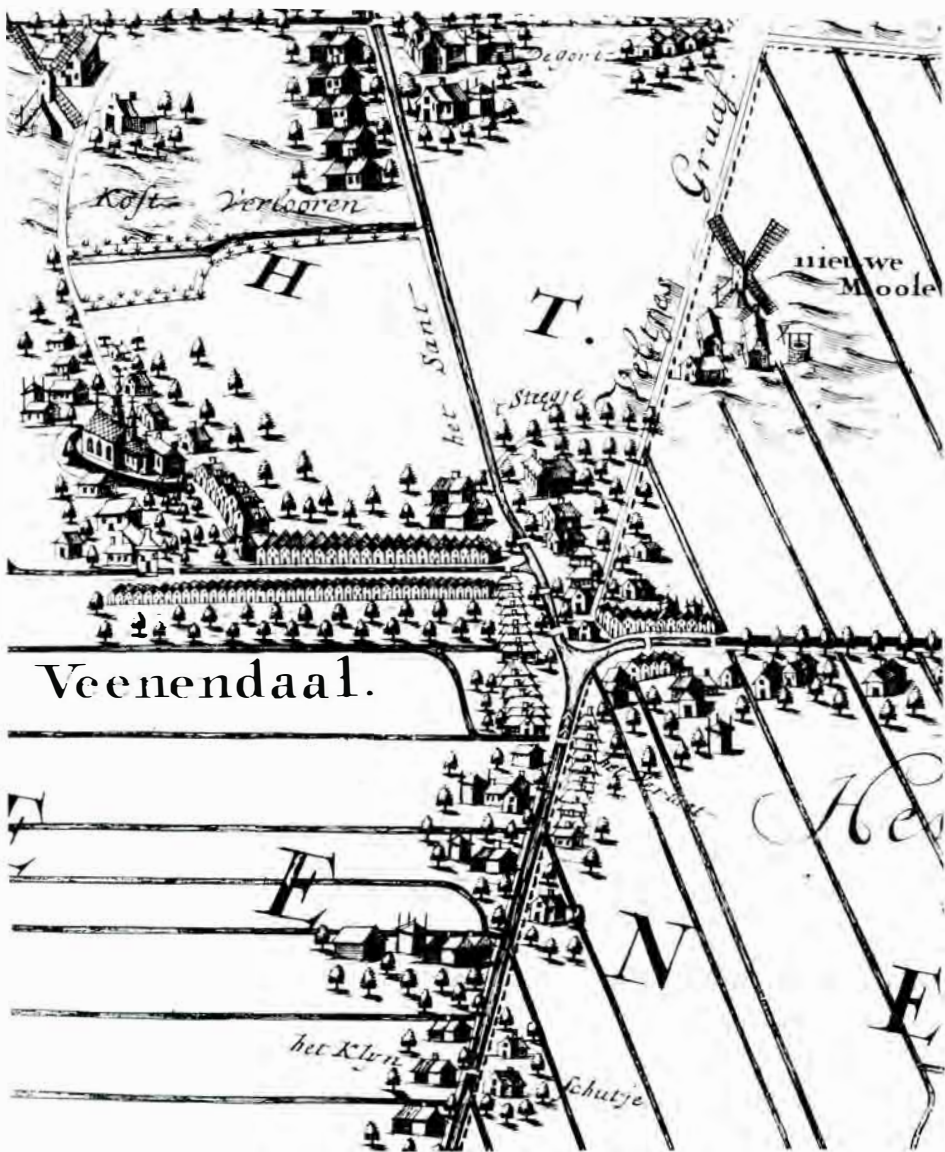
Van Schoonbeecke was uiteraard niet de enige concessiehouder in de regio - de namen Ruisseveen, Schutterveen, Commandeursveen, Brouckhagensche Loth en andere wijzen op andere grondbezitters of verveners -, maar hij was ongetwijfeld de belangrijkste voor de geschiedenis van Veenendaal. Voor de ontginning van zijn venen liet hij namelijk een grote groep Vlaamse arbeiders overkomen. Hun komst in het verder nauwelijks bewoonde gebied markeert de geboorte van het dorp Veenendaal.

Veenendaal, een brinkdorp met lintbebouwing

Naarmate de bevolking in de Stichtse en Gelderse venen toenam, werd de behoefte aan een eigen parochiekerk sterker gevoeld. Als lokatie voor de te stichten kerk hadden de veenraden in eerste instantie het Groot Venlo gekozen, maar toen bleek dat de eigenaar van deze hoogte, het Karthuizerklooster van Utrecht, niet bereid was de benodigde gronden te verkopen, liet men zijn oog vallen op het Kleine Venlo. Op 3 juni 1566 kon de St. Salvatorkerk (thans N.H.-kerk) worden ingewijd. Ten oosten van het nieuwe kerkgebouw werd het "Mercktveld" aangelegd, het dorpsplein waar de verschillende (jaar-)markten plaatsvonden. Rondom dit plein ontstond al spoedig een gedifferentieerde bebouwing van burgerwoonhuizen, winkels van ambachtslieden, een dorpsherberg en een pastorie.

De oudste bekende kaarten tonen verder een concentratie in de bebouwing aan weerskanten van de huidige en rond de zogenaamde Zwaluwstaart (thans Verlaat, Hoogstraat en omgeving) met enige uitlopers langs de Grift (nu Valleistraat, Prins Bernhardlaan en Zandstraat), alsook een klein cluster rond de kruising van de huidige Korte Molenstraat en Gortstraat met de Zandstraat.

In het toenmalige dorp stonden in ieder geval sinds het midden van de 17de eeuw twee molens, één in Stichts Veenendaal, gesitueerd ten zuiden van de hoog gelegen Molenstraat, de ander in Gelders Veenendaal, op de plek waar nu nog de ronde stellingmolen uit 1911 staat. Dan was er ook nog de bebouwing in de vorm van kleine boerderijen en keuterijen, die – zonder duidelijke concentraties, met uitzondering wellicht van het Benedeneind, waar zich al vroeg een buurtschap had gevormd: een korte strookbebouwing aan weerskanten van de Grift – her en der in het "buitengebied" verspreid lagen. De hier beschreven situatie zou tot ver in de tweede helft van de 19de eeuw nauwelijks verandering ondergaan. Weliswaar breidde de bebouwing zich in de loop

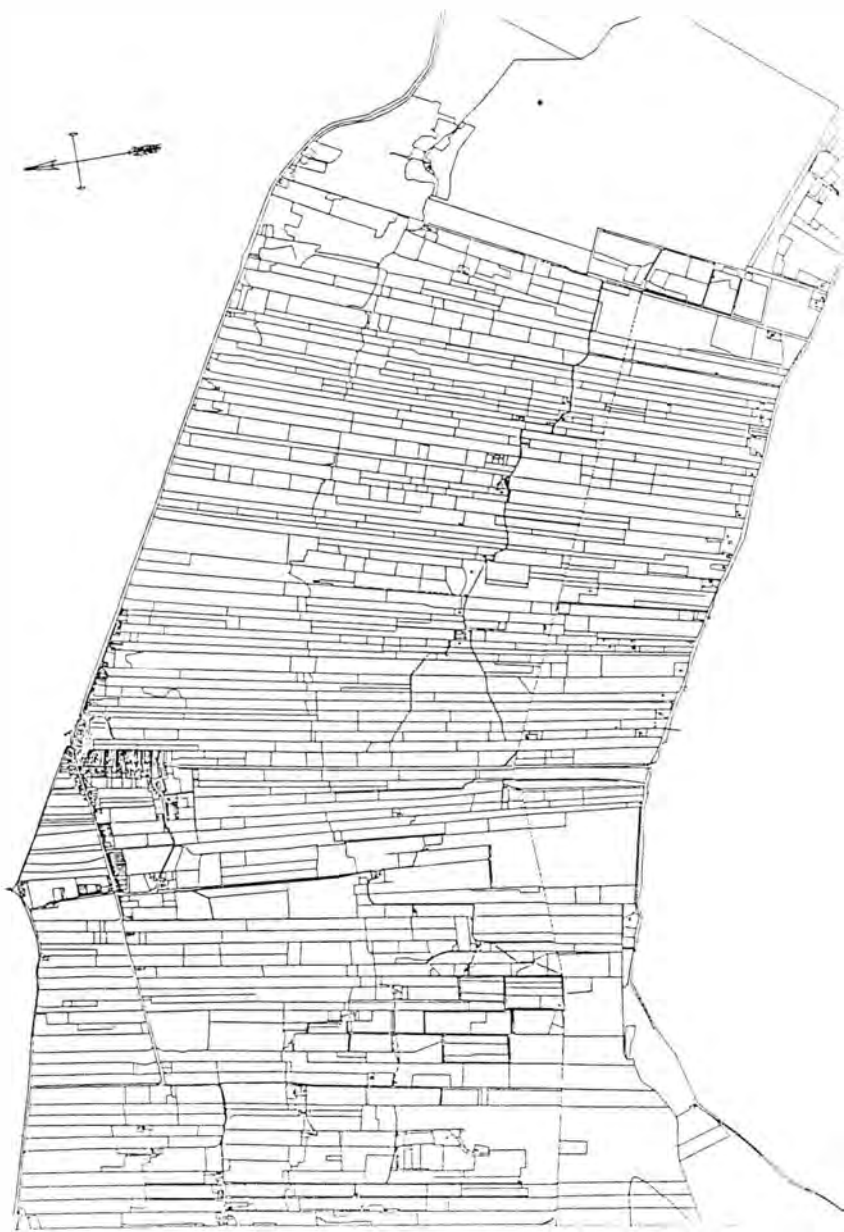
Détail van de kaart van de Slaperdijk door Justus van Broeckhuijsen, 1705.

van de 18de eeuw langzaam uit, met name ten zuiden van de Zandstraat, en trad er enige verdichting op in de bestaande bebouwing, maar deze groei was slechts marginaal. Hetzelfde kan gezegd worden van de buurtschap die zich in dezelfde tijd formeerde rond de in 1711 gestichte katholieke schuilkerk aan de Nieuweweg-Noord.

Grondgebruik en middelen van bestaan tot circa 1850

Veenendaal dankte zijn bestaan aan de in zijn veenbodem aanwezige turf en de turfwinning of veenderij vormde dan ook eeuwenlang het hoofdmiddel van bestaan. Daarnaast kenden de Veenendalers het wolkommen en spinnen als huisnijverheid, activiteiten die wel in verband worden gebracht met de oorspronkelijke Vlaamse kolonisten. Het boerenbedrijf, meestal een combinatie van akkerbouw, schapenteelt en veenderij, was over het algemeen klein van omvang. Als gevolg van de voortgaande vervening en de daardoor optredende daling van het maaiveld, werd het steeds meer in de richting van de hogere gronden verdreven. Een tijdgenoot kon in 1772 dan ook constateren dat "het land rondom het dorp (.....), ruim een uur gaans ver, bijna geheel (is) uitgeveend. Men wil, dat het land hieromstreeks, voor deezen, wel acht voet (circa 2,5 meter, auteurs) hoger geweest is. Thans staat het bijna gelijk met het water, reden waarom men hier, evenals in Holland, het veen, al sedert vele jaren, niet dan gebaggerd heeft". Met andere woorden, de vervening die aanvankelijk plaatsvond door het eenvoudigweg afgraven van het hoogveen, werd in later tijd vervangen door de zogenaamde natte verveningsmethode waarbij de turf slechts op een moeizame manier kon worden gewonnen.

Dat na 1750 de turfwinning als middel van bestaan terugliep doordat de veengebieden langzaam maar zeker uitgeput raakten, om tenslotte gedurende de 19de eeuw geheel te verdwijnen, blijkt uit een vergelijking tussen de beroepsbevolking van (Stichts) Veenendaal in de jaren 1748 en 1808. Bedroeg het aantal arbeiders werkzaam in de veenderij in 1748 nog zo'n 56,

Kadastraal minuutplan Stichts Veenendaal (1832).

in 1808 was dat aantal teruggelopen tot vrijwel nul. Een andere statistiek, uit 1843, vermeldt weer een aantal van 78 volwassenen, zodat er weliswaar sprake is van een forse toename, maar relatief gezien betrof het een klein deel van de totale beroepsbevolking, namelijk nog geen 10%.

De wolnijverheid laat daarentegen een geheel andere ontwikkeling zien. Vonden in deze tak van huisindustrie in 1748 nog "slechts" 245 mensen emplooi (circa 47%), in 1808 was dat aantal gestegen tot 381 personen, ofwel een percentage van bijna 70% van de beroepsbevolking! In 1815 bedroeg het aantal wolkammerijen en sajeterijen 80 en waren er 19 kleine linnen- en wolweverijen, bij elkaar goed voor de verwerking van 100 ton schapenwol per jaar! Deze huisnijverheid breidde zich allengs uit en nog in de eerste helft van de 19de eeuw ontstonden hieruit de eerste kleine fabrieken. In 1843 waren dat er vier, waar in totaal 135 mensen werkzaam waren.

Net als dat voor de veenderij gold, was ook de afname van het aantal (keuter-) boeren – zij het in mindere mate – omgekeerd evenredig aan de explosieve groei van de textielnijverheid. Vergelijken we de cijfers voor de agrarische sector in de jaren 1748 en 1808, dan valt er een daling te constateren van 80 naar 32 agrariërs. Afgezet tegen de totale beroepsbevolking betekenen de genoemde cijfers een vermindering van zo'n 15% tot een kleine 6%. In de loop van de 19de eeuw zou dit percentage nog verder afnemen.

Voorals aan de rand van de Heuvelrug was er sprake van een intensieve schapenteelt, die de grondstof leverde voor de huisnijverheid. Het landschap was destijds bezaaid met schaapskooien. Naarmate meer en meer boeren overschakelden op het houden van melkvee, verdwenen de schaapskooien uit het landschapsbeeld. Op de dag van vandaag is er geen spoor meer te bekennen van deze bron van bestaan.

De periode van industriële expansie (circa 1850 – 1940)

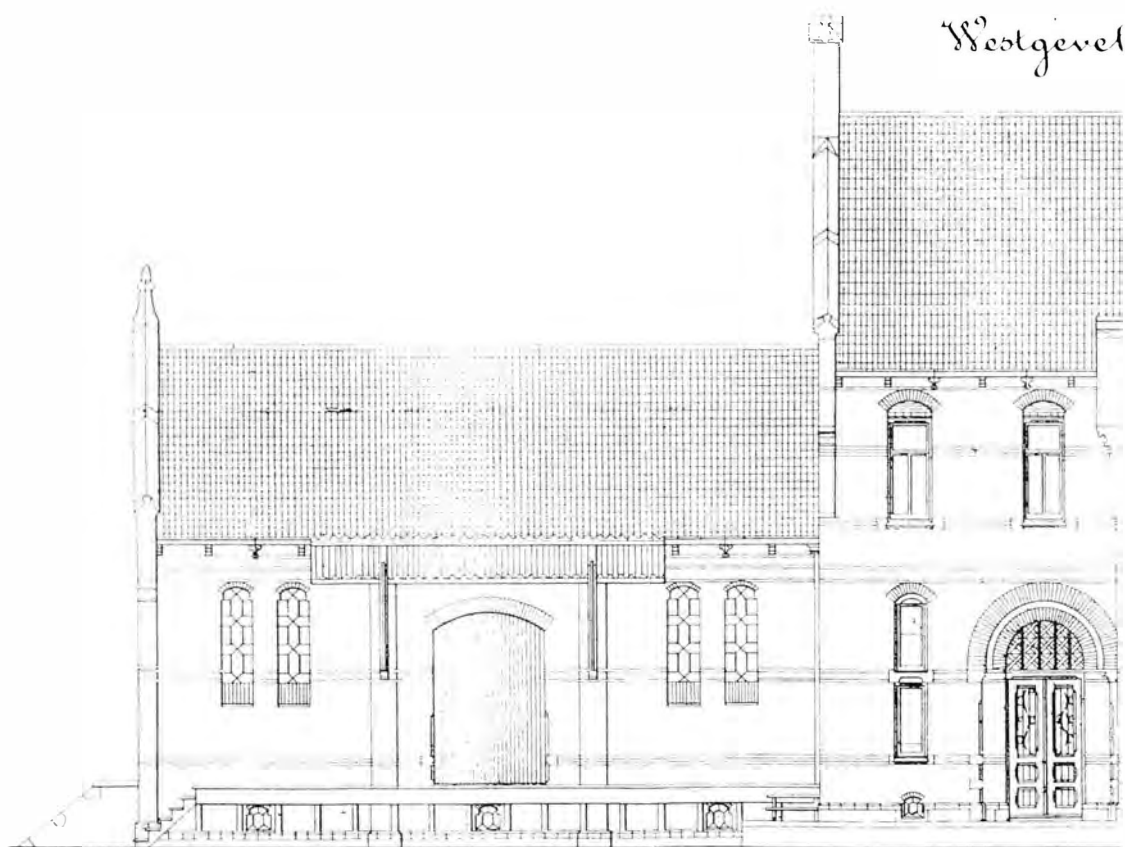
De tendens die zich al in de eerste helft van de 19de eeuw had afgetekend, zette na 1850 in verhevigde mate door. Het industrialisatieproces raakte in de tweede eeuwhelft in een maalstroom. In relatief korte tijd ontstond er een aantal grote fabriekscomplexen op de hogere gronden rond de oude dorpskern, een fenomeen dat enigszins verwondering wekt gezien het gebrek aan goede, rechtstreekse verbindingen over land en te water met de buitenwereld. De in 1845 aangelegde "Rhijnspoorweg" van Utrecht naar Arnhem ging op relatief grote afstand aan Veenendaal voorbij en om het station De Klomp te bereiken, moest men een lange zandweg afleggen. Het zou tot in 1886 duren voordat het dorp zelf een station kreeg aan de "Hollandsche Spoor", het traject Amersfoort-Kesteren, op dezelfde plek als waar het huidige stationsgebouw staat.

De grootschalige industrialisatie, die Veenendaal de bijnaam "Eindhoven van het Noorden" zou opleveren, laat men gewoonlijk beginnen met de oprichting van de "Veenendaalsche Stoom-

Hoofd-en bijgebouw op de

schaal 1 à 1

Westgevel

Kalte Veenendaal.

Er wordt hard gewerkt aan de verbouw en inrichting van het museum op de Markt. In dit museum komt een maquette van het helaas in 1975 gesloopte oude station dat ruim honderd jaar geleden werd gebouwd. Hier het front van het stationsgebouw aan de spoorzijde, zoals het in de originele bouwtekeningen uit 1885, die ook voor de maquette gebruikt worden, getekend staat.

is eveneens gegroeid uit een oud wolkammersbedrijf, dat reeds in 1789 werd gesticht. In 1893 grondvestten H. en J. van Leeuwen in het gebouw van de voormalige bierbrouwerij aan het Verlaat een fabriek die vandaag de dag nog in zijn volle omvang staat (Verlaat 18-20). De voormalige "Frisia Wolspinnerij N.V.", die in 1910 aan de Kerkewijk verrees, was in wezen de voortzetting van de in 1884 door D. van Woudenberg opgerichte machinale sajefabriek. Van het complex rest thans alleen nog de monumentale villa, die eertijds het kantoor huisvestte (Kerkewijk 8). In 1899 werd wederom aan de Kerkewijk, maar nu zuidelijk van de "Hollandsche Spoor", een fabriekscomplex gerealiseerd in opdracht van de "N.V. Rhensche Cravatten- en Confectiefabriek". Het complex brandde in 1930 grotendeels af, maar werd opnieuw opgetrokken rond de panden die de brand hadden doorstaan (Kerkewijk 111). In 1919 werd een paar honderd meter zuidelijker nog een fabriekscomplex opgetrokken, nu op last van de familie Van Roessingh, eigenaresse van het in 1804 in Enschede gestichte textielbedrijf van die naam (Kerkewijk 115).

Topografische kaart (4467), verkend in 1922, schaal 1:25.000.

In 1934 en volgende jaren gingen beide laatstgenoemde bedrijfscomplexen over in handen van een geheel andere tak van industrie, namelijk de sigarenindustrie die zich in het laatste kwart van de 19de eeuw had ontwikkeld uit de al veel langer bestaande tabakskerverij. De "Ritmeester"-sigarenfabriek, door J. van Schuppen in 1886 opgericht, had in 1913 zijn hoofdkantoor annex fabriek aan de Kerkewijk 65 betrokken, maar door de explosieve groei van deze tak van industrie vooral in de jaren na 1920, was het bedrijf genoodzaakt naar andere vestigingsmogelijkheden uit te zien. Dit laatste gold in gelijke mate voor de "Panter"-sigarenfabriek die was ontstaan uit een initiatief van de beide zonen van de grondlegger van de "Ritmeester".

Naast de bovengenoemde, in oorsprong meest 19de eeuwse bedrijven, ontstonden in de loop van de eerste helft van deze eeuw vele andere waarvan de belangrijkste waren de "Hollandia"-tricotagefabriek, de "N.V. Textielfabriek Veenendaal", de "N.V. Nederlandsche Wolspinnerij", de wolspinnerij "Louis Feitz N.V." en de sigarenfabrieken "Cavansa" en "Edelman". Veenendaal had zich in relatief korte tijd ontwikkeld van een veenkolonie, waar wolkammerij en -spinnerij werden beoefend als huisnijverheid, tot een sterke geïndustrialiseerde nederzetting waar grote fabriekscomplexen met hun vele schoorstenen het beeld bepaalden.

De explosieve groei van met name de textielnijverheid en - in een wat latere periode - van de sigarenindustrie, weerspiegelt zich in de grote aantallen arbeiders die in deze bedrijfstakken emplooi vonden. Waren er in 1909 op een totale beroepsbevolking van 2374 personen 1113 werkzaam in de textielnijverheid en 46 in de voedings- en genotmiddelenindustrie, in 1930 waren er dat op een totaal van 3770 ruim 2000 in de textielbranche en bijna 500 in de tabaksindustrie. Ondanks een steeds verdergaande beroepsdifferentiatie bleven beide pijlers van Veenendaals industrie tot ver na de Tweede Wereldoorlog de meeste werkgelegenheid bieden.

In 1950 was erop een totale beroepsbevolking van zo'n 6000 mensen de helft werkzaam in de textielbranche terwijl er inmiddels een kleine 1600 hun loon verdienden met de produktie van sigaren. Uit deze gegevens valt op te maken dat het industriële apparaat in de naoorlogse jaren geleidelijk minder eenzijdig op de textielproduktie was georiënteerd. Deze ontwikkeling zou zich in de twee volgende decennia doorzetten en was mede het gevolg van de vestiging van metaalverwerkende bedrijven, die de structuur van de Veenendaalse industrie een grotere verscheidenheid zou verlenen.

In de jaren '70 kwam de kentering. Het verhaal is genoegzaam bekend. Door de snel verslechterende economische situatie en als gevolg van hun sterk ondermijnde concurrentiepositie zagen de sigaren- en textielindustrie geen kans het hoofd boven water te houden. Fabriekssluitingen en massa-ontslagen waren het onvermijdelijke gevolg. In nog recentere jaren zouden ook de fysieke restanten van Veenendaals industriële revolutie grotendeels worden gesloopt.

Stedebouwkundige ontwikkelingen (circa 1850 – 1940)

Omstreeks het midden van de 19de eeuw telde Veenendaal 517 huizen en 4700 inwoners waarvan er zo'n 1700 in het Gelderse en 3000 in het Utrechtse deel woonden. De structuur van het dorp was in wezen nog dezelfde als welke het bij zijn ontstaan in de tweede helft van de 16de eeuw had gekregen. Nog steeds vormde de Markt het dorpscentrum en was er sprake van een strookbebouwing aan weerskanten van de hoofdwatergangen. De demping van een gedeelte van de Kerkewijk en van de Hoofdstraat in 1845 – een ingreep die vooral was ingegeven door waterhuishoudkundige motieven maar ook door het afgenomen belang van de veenderij – betekende weliswaar een ingrijpende wijziging van het straatprofiel en een verarming van het dorpsbeeld, maar vormde geen wezenlijke aantasting van de hoofdstructuur. Dat kan niet gezegd worden van het in 1866 gegraven Omleidingskanaal en de twintig jaren later aangelegde spoorlijn Amersfoort-Kesteren. Beide infrastructu-

rele werken sneden dwars door bestaande verkavelingspatronen en door de Kerkewijk, maar lieten de hoofdstructuur en dorpskern verder onverlet. Hetzelfde geldt voor de rijksweg Utrecht-Arnhem die ver ten noorden van de toenmalige dorpskern, door destijds nog tot de gemeente Renswoude behorend gebied liep.

De expansie van de industrie werd geëvenaard door de aanwas van de bevolking. Enkele cijfers mogen dit illustreren. Groeide Stichts Veenendaal in de periode 1850-1920 tot 6593 inwoners - met een toename van 3643 inwoners meer dan een verdubbeling in 70 jaar -, in de periode 1920-1955 zou het aantal Stichtse Veenendalers toenemen van 6593 tot 17.164 ofwel een bevolkingsuitbreiding van zo'n 10.571 inwoners in 35 jaar! Een dergelijke bevolkingsexplosie had uiteraard zijn repercussie op de structuur en het beeld van het dorp. Nieuwe straten werden aangelegd en tal van woningen gebouwd, in eerste instantie in de onmiddellijke omgeving van de fabriekscomplexen, later ook op meer verwijderde lokaties. Zo ontstonden de "Engelse Stad", vier blokken arbeiderswoningen in het derde kwart van de 19de eeuw door de VSW ten behoeve van haar arbeiders op eigen terrein gesticht, de arbeiderswoningen langs de Wilhelminastraat, aan de Zandstraat, de Van der Pollstraat (1878, niet meer bestaand), Molenstraat, de Valleistraat, de Gortstraat, de Beatrixstraat en de Parallelweg. In de jaren '20-'30 van onze eeuw werden aan deze rij - deels in opdracht van nieuw gestichte corporaties - talloze straten toegevoegd. Voorbeelden hiervan zijn de woningbouwcomplexen aan de Davidsstraat en aan de Talmastraat, Talmaplein, De Kuyperstraat, Da Costaplein en Keucheniusstraat.

Ook de aard van de bebouwing begon zich in die periode langzaam maar zeker te wijzigen. De eerste fabrieken - we hebben er in het voorgaande al op gewezen - ontstonden op de hogere plekken in de directe omgeving van de oude dorpskern. De omvang en de maatvoering van dit nieuwe type gebouwen stond in schril contrast met de kleinschalige bebouwing van woonhuizen en keuterijen, die eeuwenlang de hoofd-

moot van de bebouwing hadden uitgemaakt. Alleen de kerk aan de Markt en beide korenmolens konden zich qua schaal nog enigzins met de fabriekskastelen meten.

De huisvesting van de arbeidersbevolking leidde niet slechts tot nieuwe straten maar maakte eveneens de ontwikkeling van nieuwe bouwtypen noodzakelijk. Het antwoord op dit vraagstuk werd gevonden in de blokken of stroken van meerdere - aanvankelijk zeer kleine, later wat ruimere - woningen onder één dak. Deze "lange jammers" zoals ze in de volksmond al snel werden genoemd, bepaalden het aanzicht van menige straat.

De ontwikkeling van Veenendaal tot industrieplaats leidde tot grotere welvaart voor althans een deel van de bevolking en dat bracht weer de opkomst van nieuwe voorzieningen en luxe winkels met zich mee. Vooral de Markt, de Hoofdstraat en in mindere mate de Hoogstraat profiteerden hiervan. In luttele jaren ondergingen zij een complete metamorfose waarbij de oorspronkelijke bebouwing van woonhuizen plaats maakte voor één, bestaande uit winkel-woonhuizen, opgetrokken conform de laatste architectonische modes. Het zijn vooral de lokale architecten B. van Kreel, J. de Geit en G.C. van Stuyvenberg geweest die met hun uiterst eclectische architectuur het Veenendaal van rond en kort na de eeuwwisseling hebben vormgegeven.

De nieuwe elite trok zich intussen meer en meer uit de dorpskern terug om zich in haar riante villa's aan de Kerkewijk te vestigen. Deze ontwikkeling bereikte haar hoogtepunt in de jaren '20-'30, toen in korte tijd aan deze laan verschillende villa's verrezen, gebouwd in een trant die reminiscenties oproept aan de in die periode vigerende bouwstijlen.

De opkomst van het gemotoriseerde verkeer in het eerste kwart van deze eeuw heeft onder meer tot gevolg gehad dat de resterende watergangen in de dorpskern steeds meer als een hindernis werden ervaren. Aan het eind van de jaren '20 werd een begin gemaakt met de demping van de huidige Vallei-

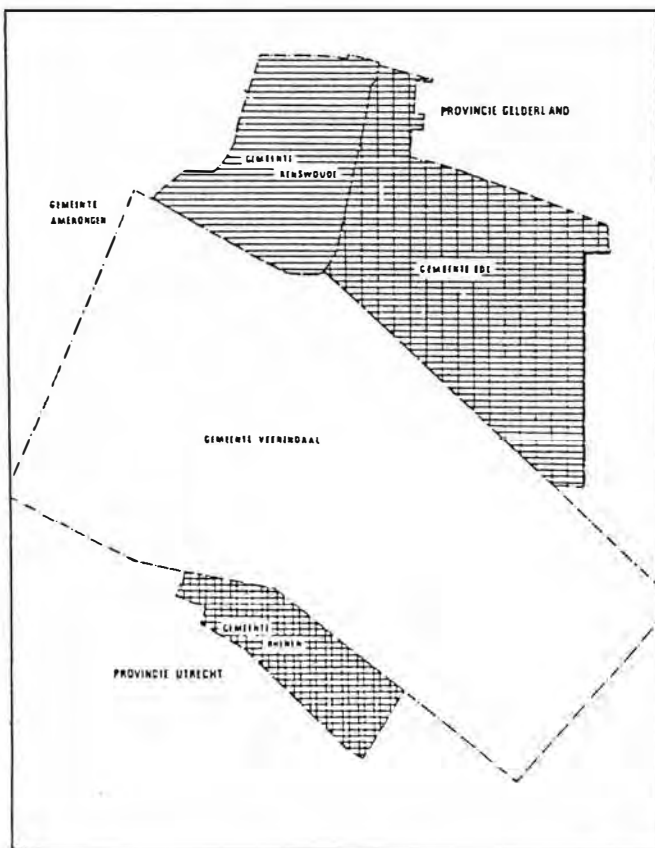
straat, Verlaat, Hoogstraat, Zandstraat, Panhuis en Prins Bernhardlaan. Het resultaat van deze dempingen, die een einde maakten aan Veenendaal als "Giethoorn van Utrecht", was een stratenpatroon van opvallend brede straten in verhouding tot de flankerende dorps bebouwing.

Epiloog

Het globale beeld van Veenendaal zoals dat tot aan de jaren '60 bleef bestaan, was dat van een aantal min of meer verspreide bebouwingsaanzetten, ogenschijnlijk volslagen willekeurig vermengd met bedrijfscomplexen. Dit beeld valt evenwel makkelijk te verklaren uit de voorkeur en de noodzaak te bouwen op de hogere zandgronden met als belangrijkste voordelen een eenvoudiger fundering en minder wateroverlast. Hoewel er al in 1923 een uitbreidingsplan werd ontworpen door het Arnhemse architectenbureau "BUVANI" waarin de verspreide bebouwing werd geïntegreerd in een totaalplan, zou het nog tot in de jaren '60 duren voordat de lager gelegen en dus moeilijker te bebouwen delen van de gemeente werden ingericht.

Na de gemeentelijke herindeling op 1 januari 1960 richtte het gemeentebestuur zich primair op woningbouw, terwijl er daarnaast een gebied van 50 ha werd gereserveerd voor industriële doeleinden. In de loop van de jaren '60 werden allereerst de resterende ruimten rond de kern opgevuld met hoogbouw zodat het dorp een min of meer concentrische structuur verkreeg. Achtereenvolgens werden de uitbreidingen "Schrijverspark", "'t Hoorntje", "Jan Roeckplantsoen", "Engelenburg" en "Molenbrug" gerealiseerd, alsmede een aantal kleinere complexen in Zuid-West en voormalig Gelders Veenendaal. Het bewuste industrieterrein werd in de periode 1962-1972 aangelegd in de driehoek gevormd door de Industrielaan, Parallelweg en Groeneveldselaan.

De malaise in beide vanouds aanwezige bedrijfstakken en de daaruit voortvloeiende massale ontslagen in de jaren '70,

Grenswijzigingen 1960
 Uit: Oud Veenendaal,
 2e jaargang, nr.4,
 december 1987, pag.110.

vormden voor het gemeentebestuur aanleiding het industrieterrein uit te breiden met het gebied tussen de Wageningse laan en de Middelbuurtseweg in de hoop daarmee nieuwe werkgelegenheid aan te trekken. Woningbouw had plaats in respectievelijk "Dragonder-Zuid", "De Pol" en "Dragonder-Noord", terwijl in het uiterste zuiden van de gemeente een begin werd gemaakt met de uitvoering van het bungalowpark "De Salamander".

Met de 1974 genomen beslissing om de gemeente ook buiten de inmiddels gerealiseerde "Rondweg-West" uit te breiden,

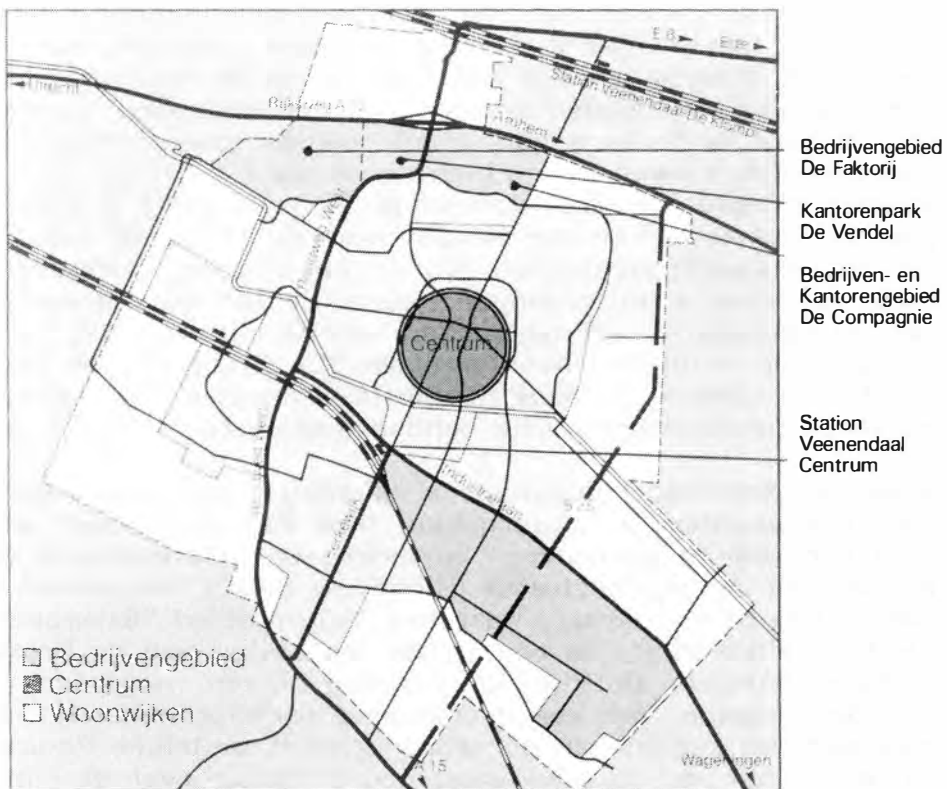
werd de tot dan toe gevolgde formule van een concentrische opbouw verlaten. In die tijd ontstonden de woonwijken "Veenendaal-West", "Driehoek Boslaan" en "Petenbos" en de bedrijventerreinen "Industriewijk", "De Vendel" en "De Compagnie", waar veel hoogwaardige werkgelegenheid zich inmiddels heeft gevestigd.

Begin jaren '80 ontstonden ook de eerste stadsvernieuwingsprojecten op de open terreinen die het gevolg waren van de sloop van de leegstaande fabrieken rond de oude dorpskern (inbreiding). In het centrum werd het doorgaande verkeer teruggedrongen t.b.v. de winkelfunctie van het gebied. Door de relatief grote uitbreiding van het aantal winkelvoorzieningen (onder andere "Miro-Passage" en omgeving) en van het aantal parkeerplaatsen, wordt getracht de positie van Veenendaal als regionaal centrum verder te versterken.

De groei van Veenendaal betekende uiteraard een forse aanslag op het buitengebied. Van de totale oppervlakte van 1785 ha wordt op dit moment zo'n 1000 ha (!) ingenomen door het stedelijke gebied. In de herziene versie van het Bestemmingsplan "Landelijk Gebied" (1987) wordt ervan uitgegaan dat het niet-stedelijke gebied van Veenendaal in de naaste toekomst nog maar een kleine 435 ha ofwel een kwart van het totale grondgebied zal innemen. Zeker voor wat betreft het deel van Veenendaal bezuiden de rijksweg zijn de grenzen van de expansie in zicht, een constatering die heel letterlijk genomen moet worden. De situatie rond de Middelbuurtseweg is wellicht het beste voorbeeld. Het bedrijventerrein dat in de loop van de jaren '70 tussen de Wageningselaan en de Middelbuurtseweg ontstond, is opgerukt tot aan de erven van de oorspronkelijke bebouwing van boerderijen. Aan de noordzijde wordt het industriegebied begrensd door het laatste restant hoogveen binnen de gemeentegrenzen, het natuureservaat "De Hel" en het beschermd natuurmonument "De Blauwe Hel". De oostgrens van de industriële zone wordt gevormd door de gemeentegrens. In het zuiden van de gemeente, waar het bestemmingsplan "Petenbos" ten uitvoer wordt gelegd, en in het westen, waar

de verschillende fases van het bestemmingsplan "Veenendaal-West" gestalte (zullen) krijgen, ontstaan soortgelijke situaties. Van de oorspronkelijke inrichting van deze gebieden, waar verspreide boerderijen met hun laan- en erfbeplantingen het beeld eeuwenlang hebben bepaald, worden weliswaar fragmenten bewaard in de vorm van groenzones en -gebieden ten behoeve van de nieuwe woonwijken, maar verder dreigt deze volledig verloren te gaan doordat er in de bewuste bestemmingsplannen sprake is van een tabula rasa: de bestaande structuren en verkavelingspatronen zijn vrijwel volledig verdwenen onder de diverse uitbreidingen. Hetzelfde kan gezegd worden van de gebieden direct ten zuiden van de rijksweg A12, waar de kantoren en/of bedrijventerreinen "De Faktorijs", De Vendel" en "De Compagnie" alsmede het bestemmingsplan "De Gelderse Blom" de beschikbare ruimte hebben ingenomen.

Alleen de gebieden benoorden de rijksweg, waar zich onder meer het waardevolle natuurgebied "Het Meeuwenkampje" en "Het Fort aan de Buursteeg" bevinden, een smalle strook ten westen van de geprojecteerde "Rondweg-Oost", het gebied ten zuiden van de Dijkstraat, waar het natuurgebied "Salamander/Zandheuveltjes" ligt, en een strook ten oosten van de Brinkersteeg en bezuiden de Middelbuurtseweg blijven (nog) over als open gebieden met een overwegend agrarische functie. De gebieden ten westen van de geprojecteerde oostelijke Rondweg en ten oosten van de Nieuweweg-noord, direct over de rijksweg, zullen evenwel binnenkort - als alles volgens plan verloopt - bij het stedelijke gebied worden getrokken.

Veenendaal 1990 Randje Randstad Hartje Nederland

GERAADPLEEDE BRONNEN EN LITERATUUR

Aa, A.J. van der Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden
Deel XI, Gorinchem, 1848

Bestemmingsplan Herziening Landelijk Gebied
Veenendaal, 1987

Bodemkaart van Nederland (Blad 39 West/Oost Rhenen)
(Uitgave 1973, Stichting voor Bodemkartering)

Deys, H.P. De Gelderse Vallei, Geschiedenis in oude kaarten
Utrecht, 1988

Diepeveen, H. De Oude- of St. Salvatorkerk, Geschiedenis van de
Oude Kerk en de Markt te Veenendaal
Veenendaal, 1986

Fanelli, G. Moderne architectuur in Nederland 1900-1940
Den Haag, 1974

Kadastraat minuutplan 1832

Kleuver, A.P. de Van Heuvelrug en Eemvallei, Natuur, Historie en
Folklore van zuidoost-Utrecht
Wageningen, 1976

Nijhof, P. e.a. Op zoek naar ons industrieel verleden, Gids langs
monumenten van bedrijf en techniek
Haarlem, 1987

Oud Veenendaal
(periodiek van de historische vereniging Oud Veenendaal, jaargang I en II,
maart 1986 - december 1988)

Provinciale Almanak voor Utrecht 1962, XXXIV, Alphen aan de Rijn, 1962

Nederland in vroeger tijd, Deel X Utrecht, Geïllustreerde beschrijving van
Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede, Montfoort en het Nederkwartier
(Europese Bibliotheek Zaltbommel, 1965)

Thomes, J.G. 1549 - 1949, Vier eeuwen Veenendaal
(Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het
400-jarig bestaan van Veenendaal, op verzoek van
het gemeentebestuur samengesteld door dr.
J.G. Thomes met medewerking van D. Sandbrink)
Wageningen, 1949

De Utrechtse Gemeenten in 1815, In vraag en antwoord
(Uitgave van de Provincie Utrecht, 1972)

Veenendaal zoals het vroeger was
Veenendaal, 1968

Zeeuw, A. de De industrie ontwikkeling van Veenendaal
(Overdruk uit Historisch Geografisch Tijdschrift,
XIII, 1960)

Historisch museum "Het Kleine Veenlo"

In mei j.l. is door aannemer Van Beek begonnen met de restauratie en verbouw van ons museum pand Markt 10. Voor het bestuur was dit, na een lange voorbereidingsperiode, een feestelijke gebeurtenis. Een belangrijke hinderpaal was eerder weggenomen. Door de gemeenteraad werd een belangrijk hoger krediet vastgesteld waardoor het mogelijk werd de voorstellen van architect en bestuur, om te komen tot realisering van het museum, te kunnen uitvoeren. Het bestuur heeft achter de schermen ook flink doorgewerkt en inmiddels een kollektie bij elkaar gebracht die zeker als verantwoorde basis voor het museum kan gaan dienen. Aan een aantal maquettes is hard gewerkt; een maquette betreffende de geologie, een maquette betreffende de vroege bebouwing in Veenendaal en tenslotte een maquette van het oude station (zie middenpagina).

De verschillende thema's die in het museum de aandacht zullen krijgen, gaan een steeds duidelijker "gezicht" krijgen. Gewerkt wordt aan een beleidsnota, welke aan gemeentebestuur en andere betrokkenen zal worden aangeboden. Veel werk ligt nog voor ons voor we kunnen over gaan tot de opening van het museum. Op het moment van schrijven staat de openingsdatum nog niet definitief vast; gedacht wordt aan voorjaar 1991. Het inmiddels landelijk bekendheid genietende "Museum-weekend" kan een geschikt moment zijn voor de opening. Nog heel veel werk zal tot aan de opening verzet moeten worden waarbij te denken valt aan de inrichting, routing in het museum etc. etc. Daarnaast zal nu ook aandacht gegeven moe-

ten worden aan de groep van vrijwilligsters en vrijwilligers, die straks het museum moeten laten 'draaien'. Hiervoor zal een groep van geschikte personen moeten worden uitgezocht en ook worden opgeleid.

Langzaam krijgt het Veense museum een gezicht, zowel voor het bestuur alsook voor de bevolking door middel van het gebouw en de activiteiten daarin.

Voor de officiële opening dient echter nog veel werk verzet te worden en zal ook de kollektie, met behulp van de Veense bevolking en de bedrijven, nog verder moeten worden aangevuld.

Lucien G.A. Schram

voorzitter museumbestuur

Boekbespreking

STAD BINNEN DE VESTING; 's-GRAVENZANDE IN DE TWEE-DE WERELDOORLOG

door J. Dahmeijer e.a., uitgave Historische Werkgroep Oud 's-Gravenzande en Culturele Raad 's-Gravenzande.
Informatie via onder meer gemeente, telefoon: 01748-12101

In de overvloed van uitgaven die de Tweede Wereldoorlog tot onderwerp hadden en dit voorjaar op de Nederlandse boekenmarkt kwamen, neemt 'Stad binnen de vesting' regionaal gezien een bijzondere plaats in. Weliswaar gaat het boek over de plaats 's-Gravenzande gedurende de Tweede Wereldoorlog, toch is een hoofdstuk van belang voor de Veenendaalse historie. In 'De razzia' wordt uitvoerig verteld hoe de Westlandse mannen op zaterdag 18 november 1944 werden opgepakt en succesievelijk werden afgevoerd naar het midden des lands om ingezet te worden bij de herinrichting van de voormalige Grebbe-linie, de zogenaamde Panther-stelling. Een aantal personen uit deze plaats kwam in Kamp Amersfoort en later Kamp Waterloo terecht, een ander deel (130 personen) ging te voet naar Veenendaal. De Vrije Christelijke School aan de Nieuweweg werd hun nieuwe verblijfplaats. Een leegstaand gebouw waar in het huis van de bovenmeester, voor aan de straat, de Duitse Kampfcommandant woonde. In het boek wordt ingegaan op de ontberingen die de groep Nederlanders hier moest ondergaan.

De Westlanders kregen belangrijke hulp van A. Hünd, een uit Wageningen geëvacueerde Rode Kruiszuster die aan de Kerkewijk in die dagen een consultatiebureau startte en tegelijk de zorg voor de 's-Gravenzanders op haar nam. Ook 'dokter' Van Aken, een student in de medicijnen uit Veenendaal, zorgde voor dagelijkse hulp.

Van de groep 's-Gravenzanders in Veenendaal is weinig bekend. Niet verwonderlijk: zij hadden bijna geen binding met de plaatselijke bevolking en hunkerden slechts naar één ding: zo spoedig mogelijk naar huis terugkeren. De groep

zou tot 6 maart 1945 in Veenendaal blijven. Kort daarvoor ontving men het plotselinge bericht dat men de terugreis mocht aanvaarden.

Martin Brink

Mededelingen

- * De volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging zal gehouden worden op *woensdag 26 september a.s.* in 'de Meent'. Drs R. Duvekot uit Utrecht spreekt dan over "*Het ongewone geluid van de fabrieksbel*". Ruim honderd jaar geleden kwamen in een hoog tempo de grote fabrieken van Veenendaal tot stand, met als meest bekenden: de V.S.W. en de D.S. v. Schuppen. Juist nu het Scheepjeshof-complex klaar is, zal de heer Duvekot aan de hand van dia's spreken over de grote veranderingen die in Veenendaal plaatsvonden toen de nu gesloopte fabrieken hun activiteiten begonnen.

dus: - woensdag 26 september a.s.
- om kwart voor acht
- in 'de Meent', Grote Beer 10
- de heer R. Duvekot over "*Het ongewone geluid van de fabrieksbel*".
- * Op dit moment telt de vereniging zo'n 450 leden. Er moeten er dus nog vijftig bij voor dat we het lustrum viëren. Achter in dit nummer vindt u een bon, waarmee u nieuwe leden kunt opgeven bij de administrateur. Ook vindt u achterin een model van een bon die u als geschenkbbon bij de sekretaris en bij de penningmeester kunt krijgen. Als iedereen mee doet halen we die 500 leden!!
- * Het volgende nummer is het laatste nummer van de vijfde jaargang. Bij dat nummer zal een inhoudsopgave van de eerste vijf jaargangen van ons blad zitten, zodat u de jaargangen met inhoudsopgave kunt inbinden. Dit kost ongeveer f 65,-. à f 75,-.

We zijn op dit moment aan het onderzoeken of het mogelijk is voor een lagere prijs een verzamelband te kopen, waarin u de nummers van ons blad goed kunt bewaren. Op 26 september volgen daarover nadere mededelingen.

- * Op de lustrumviering - 21 november a.s. - zal er van alles te doen, te horen en te zien zijn. Graag willen we ook een aantal kraampjes inrichten, waar iedereen kan laten zien wat hij wil, maar dat natuurlijk wel een historisch tintje moet hebben. Wilt u ook een (gedeelte van) een kraampje inrichten met hetgeen u wilt laten zien, neem dan contact op met Martin Brink, Stevenaak 6, tel: 24456
- * De schoolmap voor de basisscholen is klaar en zal binnenkort op een speciale bijeenkomst aan de Veenendaalse basisscholen worden aangeboden. Mede dank zij steun van de RABO-bank kon deze map tot stand komen. Veel werk werd verricht door de heer E. Ooms, Cora Thomasz en de heer H. Diepeveen, waarvoor onze dank!
- * De Lokale Omroep Veenendaal is voor haar reeds langlopende programma "Sprekend Verleden" op zoek naar rádiotalent. Het programma dat onder een nieuwe presentatie twee-, drie- of eenmaal per maand via de ether zal zijn te horen, is bedoeld om daarin een persoon of personen aan het woord te laten die op gefundeerde en boeiende wijze kunnen vertellen over talrijke facetten van het plaatselijke verleden. De LOV zoekt een presentator voor dit programma. Gegadigden worden in eerste instantie gezocht binnen de gelederen van de historische vereniging. Inlichtingen en aanmelding bij de sekretaris van de LOV: G.J.S. Spanheim, Prins Willem Alexanderpark 87, Veenendaal, telefoon 08385-14516.
- * Op de volgende bijeenkomst van de Historische Vereniging vieren we ons vijfjarig bestaan. Dit zal zijn op *woensdag 21 november a.s.* in 'de Meent'. We rekenen op uw aller komst!

- * Diegenen die hun contributie over 1990 nog niet betaald hebben, vinden bij dit nummer een acceptgirokaart. De contributie bedraagt f 20,- en voor jeugdleden f 10,-. Dit bedrag is nog niet ingevuld, zodat u de gelegenheid hebt iets extra's over te maken, waarvoor alvast dank.
- * Mocht u uw lidmaatschap willen opzeggen, dan dient u dat de ledenadministratie voor het einde van het jaar schriftelijk te laten weten. Uiteraard moet u dan de contributie over het lopende jaar, waarvoor u immers ook de reeds verschenen nummers van ons blad kreeg, wel betalen. Een en ander is zo geregeld in onze statuten.

Geschenkbon

Deze bon geeft recht op één jaar lang gratis lidmaatschap van de

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Deze bon geeft recht op een uitgave van het blad "Oud Veenendaal" en het bijvoegen van de vergaderingen van de Historische Vereniging.

Alle formaliteiten en betalingen zijn reeds geregeld.

Datum:.....

Oud Veenendaal

jubileumnummer
1985 - 1990

Oud Veenendaal

jubileumnummer
1985 - 1990

*5e jaargang, nummer 4
verschijnt 4 maal per jaar

Bestuur en redactie

drs A.C. van Grootheest, voorzitter

drs R. Bisschop, sekretaris

Mevr. H.H. Will-van Barneveld, penningmeester

M. Brink

H. Diepeveen

Sekretariaat:

Prinsesselaan 38, 3905 GX Veenendaal
telefoon: 08385-22691

Ledenadministratie:

H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5, 3904 DM Veenendaal
telefoon: 08385-11523

Postgiro:

nr. 4043117

t.n.v. Historische Vereniging Oud Veenendaal

De kontributie bedraagt f. 20,- per jaar

Voor leden tot 18 jaar f. 10,- per jaar

Losse nummers van dit blad f. 5,-

Vormgeving: Cora Thomasz

Druk: Drukkerij Davelaar BV

**Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd
zonder schriftelijke toestemming van de redactie.*

Historische Vereniging Oud Veenendaal

Jubileumnummer David Philips 1902 - 1967

Inhoud:

Historische Vereniging Oud Veenendaal
1985 - 1990
pag.107

Het eerste lustrum, pag.108

De geboorte van een dorp, pag.109

David Philips 1902 - 1967, pag.115

Vader Philips, pag.129

Herinneringen aan meester Philips, pag.131

Meester Philips geëerd, pag.134

Puzzel, pag.136

Mededelingen, pag.137

"Aan het voormalige Boven-eind" van D. Philips.

1985 - 1990

Historische Vereniging

Oud Veenendaal

PROGRAMMA LUSTRUMAVOND d.d. 21 NOVEMBER a.s.

U bent vanaf 19.00 uur welkom om vast wat rond te kijken.

- 19.45 Opening
- 20.00 Diapresentatie "Vijf jaar Oud Veenendaal"
- Wat gebeurde er de laatste vijf jaar in Veenendaal met de Historische Vereniging.
- 20.45 Pauze
- In deze pauze zijn er tal van activiteiten:
- diverse kraampjes, waar van alles te zien is
 - diapresentatie
 - videopresentatie van diverse oude films
 - hapjes en drankjes
 - ontmoeting
- 21.15 Toespraak Jhr drs P.A.C. Beelaerts van Blokland,
 Commissaris der Koningin in de Provincie Utrecht
- Overhandiging eerste exemplaar lustrumboek
- 21.45 Uitreiking penning Historische Vereniging
- Sluiting

De lustrumviering is mede mogelijk gemaakt dankzij medewerking van:

Rabobank Veenendaal
Partyboerderij "De Veenderhoeve" / Chalet Waterloo
Winkelcentrum "De Scheepjeshof"
Verpleeghuis "De Meent"
Drukkerij Davelaar

Het eerste lustrum

Op 21 november a.s. hopen we op een feestelijke bijeenkomst ons eerste lustrum te vieren.

We hopen dat alle leden daarbij aanwezig zullen zijn.

Op deze plaats wil ik niet ingaan op de afgelopen vijf jaar; de lustrumavond biedt daar voldoende gelegenheid voor.

Het belooft een mooie avond te worden. We mogen weer gastvrij gebruik maken van de diverse ruimten in "De Meent".

Bijzonder blij zijn we dat de Commissaris van de Koningin bereid is deze avond een toespraak te houden.

De reden dat we hem daartoe uitgenodigd hebben is vooral zijn grote belangstelling voor lokale geschiedenis.

Een dezer dagen wordt een steunpunt voor de Hist. Verenigingen in de Provincie Utrecht opgericht, een initiatief waartoe Gedeputeerde Staten sterk toe hebben bijgedragen.

Aan de heer Beelaerts van Blokland, die bekend staat als een boeiend en humoristisch spreker, zal het eerste exemplaar van onze jubileumuitgave worden overhandigd.

Het is een gebonden uitgave van een groot aantal archiefstukken uit het Veenraadschaparchief met transcriptie.

De leden van de vereniging zullen die avond ook hun exemplaar ontvangen.

Deze avond zal voor de eerste keer de penning van de Historische Vereniging worden uitgereikt. Deze in brons gegoten penning, met aan de ene kant het wapen van het Veenraadschap en aan de andere zijde de naam van de vereniging is gemaakt door de Veenendaalse kunstenares Hanneke Zwart.

De penning kan door het bestuur worden uitgereikt aan personen of instanties die zich bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt op het gebied van de geschiedenis van Veenendaal in de breedste zin van het woord.

Dit jubileumnummer is geheel gewijd aan de heer David Philips.

A.C. van Grootheest

De geboorte van een dorp (Veenendaal)*

door D. Philips

Bisschop David van Bourgondië, volgens het reservatierecht door paus Callixtus III benoemd, blijkt in het herfsttij der middeleeuwen, in de tijd "*van 's levens felheid en van de zucht naar schoner leven*" (1) een vat tegenstrijdigheden te zijn geweest.

Bij kerkelijke zowel als profane geschiedschrijvers (2) staat hij in een kwade reuk om zijn onpriestelijke persoonlijkheid (3) en zijn tirannennatuur (4), maar in 1951 heeft dr. G.B.J. Zilverberg (5) schaduw- en lichtzijden van zijn persoon en bewind tegen elkaar afgewogen en hem in zoverre gerehabiliteerd, dat hij hem prijst om zijn hervormingen op sociaal en economisch gebied, vooral om zijn sanering van het muntwezen, zijn verbeteringen in het waterstaatsbeheer en de kerkelijke rechtspraak, de bevordering van het intellectuele en zedelijke peil van de clerus, zijn kloosterhervormingen, zijn zorg voor armen en wezen, zijn hervorming van kunsten en wetenschappen, ja, de schrijver constateert zelfs, dat hij als priester boven velen van zijn tijdgenoten uitstak.

Wat hiervan zij, bisschop David heeft zich stellig verdienstelijk gemaakt door het doen graven van de Grift van 1474 tot 1481, waarbij gedeeltelijk gebruik werd gemaakt van het oude riviertje de Eem, lopende van Manen naar de Grebbe(6). De Kromme Eemwal, een kade die van de Maanderwijk naar Kruiponder bij de Haarwal gaat en die eertijds de Gelderse polders tegen het Eemwater moest beschermen - de aarde ervoor groef men uit een laagte, die Blinde Eem genoemd werd(7) - is er nog een overblijfsel van.

Een sterk watervlekkige instructie uit 1556 in het archief der Gelderse en Stichtse veenraden(8) zegt "*dat bisscop David die Grifte heeft doen maecken by eenen Jacob van Baelionesteyn, van den Rijn aff tot in de veenen toe op ten Stichtschen bodem metten Veendijck daartoe behoorende*".

* Eerder verschenen in maandblad Oud Utrecht, mei 1964.

De Veendijk werd langs de Grift opgeworpen aan de westzijde, aan de overzijde van het huidige Benedeneind. Dat de Grift gegraven werd tot vervoer van turf blijkt uit de volgende passage (8) : *"dat alsdoen bij bisscop Davids tijde ende daernaer deselve Grifte gebruyckt is geweest met schepen genaempt samereusen(9), maesschepen ofte lordennnen om torff te halen"*.

Of de scheepvaart naar de Rijn zo moeilijk was als gewoonlijk wordt voorgesteld, lijkt betwifelbaar. Thans watert de zuidelijke Vallei naar het noorden af, maar destijds, toen de bodem ruim twee meter hoger was, liep het water in zuidelijke richting naar de Rijn, wier niveau lager was. Zijn het niet veeleer de strooptochten der Geldersen geweest, die de vaart bemoeilijkten, zelfs lamlegden met het gevolg dat de Grift dichtgroeide? *"Dese Grifte van Bisscop David is met verloop van crijch ende oirloge tusschen die Geldersche ende Stichtsche verlant"* zegt de oude instructie (10).

Zoekt men naar het oorspronkelijke stuk waarin David het graven van de Grift gelastte of toestond, dan wordt men teleurgesteld: het schijnt verloren geraakt te zijn. Ook een bestek ontbreekt. Wel is er een stuk bewaard met voorwaarden waarop bisschop David met H. van Zulen en een zekere Warmbout c.s. overeenkomt *"die grafte voirt doir die Rhijsche venen te graven ind to eijnden"*. Uit de inhoud blijkt, dat het graven al enige tijd aan de gang was: *"dat Hubert inde Warmbout mit horen gesellen voirsz. die voirsz. graft gelijck die begonnen is mit hoirs selves gelden voirt doirgraven ind maicken sullen"* (11).

Vermoedelijk zal er een oudere oorkonde aan voorafgegaan zijn. De aannemers moeten de vaart verder graven door de venen, ook naar het westen en het werk binnen zes jaren beëindigen. Gedurende die tijd mag niemand veen graven tenzij voor eigen gebruik *"elck sijne brant to sijns huys nodorft"*.

Er moeten jaarrekeningen gemaakt worden van alle uitgaven en van hetgeen de uitgegraven turf opbrengt. Als loon zullen de uitgevers de vierde penning ontvangen. *"Dats te verstaen: leggen sij drie penningen uut dat veen doir te graven, sij*

sullen vier penningen weder boren ind ontfangen". Brengt de turf meer op, dan moeten zij de bisschop het meerdere terugbetalen, maar is de ontvangst minder, dan mogen zij graven *"ter Veluscher zijden van den oosteneynde aengaan-de ten westenwaert,"* dus over de Grift bij de Kromme Eem, van de Gelderse grens af te beginnen. Hubert van Zulen, waarschijnlijk afkomstig uit Zuilen aan de Vecht, en Warmbout moeten beloven de voorwaarden na te komen op straffe van verlies van *"allen hoiren goederen den sij in t'Sticht hebben ind krijgen mogen"*. De afspraak geschiedden *"zonder argelist en ferpely"*. (Ferpel of ferpelij is een woord dat in Stichtse oorkonden vaak voorkomt in de betekenis van kwade trouw). Zij werd gemaakt te Duurstede in aanwezigheid van vele raadsheren, onder wie de invloedrijke mr. Ludolf van de Veen, domdeken, mr. Symon van Sculenborch, mr. Sombij, Jan Keij, Geeloff Meeus (d.i. Batholomeus) van Vorselair, Johan van Heemert Berntsz. en Engbert van Zulen, allen raden van de bisschop. Het stuk, een copie, wemelt van onduidelijke passages: de kopiïst heeft klaarblijkelijk woorden en zinsdelen overgeslagen. De datering Anno Domini LXXX quinto/decimo quarto die menis Decembris, is stellig een verschrijving voor 1475. Want in 1485 was het werk al enig tijd gereed, in 1475 echter nauwelijks begonnen, hetgeen met de zin van de tekst overeenstemt.

SCHOUWBRIEF

Uit de beginjaren dateert ook de schouwbrief⁽¹²⁾, gegeven op 1 april 1474. De bisschop begint met te zeggen dat hem klachten bereikt hebben van de veengenoten over de last van *"vreemden vloeden en wateren"*, waardoor de venen onbruikbaar werden. Hij besloot toen een *"nyeuwe grafte"* te doen graven en dijken te doen aanleggen en doet een beroep op alle belanghebbenden de watergangen, wegen, straten en stegen goed te onderhouden, zowel in De Nude als in de Broeklanden en venen. Ook gelastte hij een nieuwe dijk aan te leggen, gaande van de Grebbe tot in de venen.

Deze dijk moet aan de westzijde van de Grift gelegd worden, tussen dit water en de Leygraaf, de twee "*scoubaren graven*". Een dijkgraaf en vijf heemraden moeten watergangen, wegen, straten en stegen schouwen: één uit de Rhenense geestelijkheid, één uit de geërfden van de Nude, één uit die van de Broek- of Hooilanden en twee uit de veengenoten. Drie maal per jaar moet er schouw zijn: op 4 mei, op de vierde dag na St. Jan, te midzomer (24 juni) en op de vierde dag na St. Victor (10 oktober). De boete bedroeg een halve oude schild. Liep men die op, dan liet de dijkgraaf water of weg door veel arbeiders in orde maken, alles op kosten van de schuldlige. Steekt iemand de Griftdijk door, dan mag de dijkgraaf hem "*doen richten aen sijn lijff*": lijfstraffelijke rechtspleging dus. Wil een ingeland met de dijkgraaf of de heemraden bij de schouw..... vechten!, dan mag hij ook aan den lijve gestraft worden "*ofte anders corrigeren*".

Nog veel meer bepalingen bevat de schouwbrief, die bisschop David eindigt met het bevel, dat zijn ordonnantie "*ewelick, erfflick ende ommermeer*" nageleefd moet worden. Het eeuwige bleek heel betrekkelijk, want na Davids dood in 1496 beklagen de veengenoten zich wel altijd betaald te hebben, maar dat de dijkgraaf bij mensen memorie nooit heemraden uit de veengenoten gekozen heeft, hoewel de bisschop dat eiste.

De Grift vervuilde, het kruid, de ladik (de waterzuring, in ruimere betekenis de waterplanten), niet gesneden, de bodem niet verdiept, de dijk niet onderhouden, zodanig zelfs dat er een plaats in de Grift voorkwam "*daer t'gelresche water overloopen moste. Ende was t'selve sant ofte gront (de ondiepte dus) des somerdaechs vele tijts soo droech ende bloot dat men daer over droechsvoets soude gaen met behulp van een caecxbeen off een steen daer men op trede* (13).

Noten:

- (1) J. Huizinga, Herfsttij der middeleeuwen, Haarlem 1962⁸, titels van de eerste twee hoofdstukken.
- (2) O.a. bij J.P. Arend, Algemeene geschiedenis des vaderlands, II, 3, blz. 311, 1841, die hem heerszuchtig, willekeurig, trots, laaghartig, wellustig, wreed, schraapzuchtig, verkwistend, geveinsd, opvliegend,

lichtzinnig, geweldig, geweten- en trouweloos noemt! In Archief Aartsbisdom Utrecht XXVI (1900) heeft J.H. Hofman dit oordeel bestreden aan de hand van getuigenissen van Davids tijdgenoten Arnold Heymerix, Heda, Joannes Paludanus e.a.

- (3) L.J. Rogier, Beknopte Nederlandse Kerkgeschiedenis, Amsterdam, z.j. (1945), blz. 20.
- (4) N.B. Tenhaeff, Bisschop David van Bourgondië en zijn stad, Utrechtsch-Hollandsche Jaarboeken 1481-1483, naar den eersten druk van Antonius Matthaeus' Analecta, 1698; Utrecht 1920. Inleiding blz. XII.
- (5) David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en van Utrecht (±1427-1946) Bijdragen Inst. v. middeleeuwse geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht, Groningen-Djakarta 1951.
- (6) L. Ph. C. van den Bergh, Handboek der Middelnederlandse Geographie, 's Gravenhage 1949³ blz. 33.
- (7) J. J. Dodt van Flensburg, Archief voor Kerkelijke en Wereldsche Geschiedenissen inzonderheid van Utrecht IV, Utrecht 1844. Landscheydinge tusschen die Geldersche ende die van Utrecht blz. 32.
- (8) Inventarisnr. 130.
- (9) "Samereux, samereus, eine Art platter Fahrzeuge, die auf dem Rheine fahren" Nieuw Woordenboek der Nederlandsche en Hoogduitsche Taal door Mathias Kramer, 32 druk, Leipzig 1768.
- (10) Archief Veenraden no. 130.
- (11) Archief Veenraden no. 75.
- (12) Archief Veenraden no. 134.
- (13) Archief Veenraden no. 130.

DEEL GENEALOGIE PHILIPS

1. **PHILIP MARCUS**
Overleden voor 1810. Trouwde met Claartje Joseph. Leefde nog in 1810.
Zoons: Simon, verklaarde evenals zijn broer Zadok de naam Philips als achternaam te willen behouden.
2. **ZADOK PHILIPS**
Geboren omstreeks 1773, leefde nog in 1831. Verklaarde op 16-1 1812 de naam Philips te willen behouden. Ondertrouwd te Amsterdam op 13-4 1810 met Klaare Simon, geboren te Amsterdam omstreeks 1785. Dochter van David en Marianne Isaac.
3. **SIMON ZADOK PHILIPS**
Geboren te Amsterdam op 10-9 1812, petjesmaker. Overleden te Amsterdam op 27-8 1886. Trouwde te Amsterdam op 4-5 1831 met Branca Nikkelsburg, geboren te Amsterdam op 14-1 1810. Overleden in 1890, dochter van Philip Mozes Nikkelsburg en Mietje Jesaijas Cohen.
Zoon: David.
4. **DAVID PHILIPS**
Geboren te Amsterdam op 24-9 1839. Winkelier aldaar. Trouwde in Amsterdam op 24-8 1870 met Mietje Kerkhan, geboren te Amsterdam op 7-11 1841. Dochter van Izaak Salomon Kerkhan en Saartje van der Sluijs.
Bij de aangifte van zijn hierna te noemen zoon mocht David de geboortacte niet ondertekenen, omdat hij als Jood op de sabbath niet mocht schrijven.
Zoon: Isidore.
5. **ISIDORE PHILIPS**
Geboren te Amsterdam op 25-5 1871. Werkte bij de N.S. Werd R.K. schrijver, woonde te Utrecht in de Laurens Reaalstraat. Trouwde aldaar op 3-3 1897 met Wilhelmina Lippus. Geboren te Ooltgensplaat in 1866, strijkster, dochter van Hermanus Lippus en Johanna Ligthart.
Zoon: David.
6. **DAVID PHILIPS**
Geboren te Utrecht op 11-6 1902, onderwijzer aan de R.K. school te Renswoude/Veenendaal. Overleden te Roggel (L) op 12-2 1967.
Trouwde te Arnhem op 25-11 1931 met Johanna Jacoba Groenendaal, geboren te Amsterdam op 27-10 1902, overleden te Wijchen op 6-12 1989.

Uit het huwelijk van de heer en mevrouw Philips-Groenendaal werden zeven kinderen geboren.

Dochter Adrie, geboren te Doorn op 31-5 1934, overleden te Veenendaal op 15-12 1950.

Zoon Paul, geboren te Doorn op 26-10 1935, overleden te Wijchen op 6-9 1989.

Drie zoons en twee dochters zijn nog in leven.

David Philips 1902-1967

In 1937 werd aan de St. Willibrordusschool aan de Nieuweweg, toen nog in de gemeente Renswoude, de 35-jarige David Philips als onderwijzer benoemd.

Deze benoeming zou van grote betekenis worden voor de geschiedschrijving van Veenendaal.

Tot op dat moment waren er slechts enkele geïsoleerde publicaties verschenen, waarvan het artikel van de Ederveense onderwijzer T.C. Hootsen over Veenendaal als veenkolonie de belangrijkste was (1).

Met de komst van Philips kwam daar verandering in.

Prof. W. van Itterson schrijft in zijn studie "De stad Rhenen": *"de historiographie van Veenendaal werd in de laatste jaren aanzienlijk verrijkt door verschillende series publicaties van de hand van de heer D. Philips aldaar. Deze geschriften verdienen bijzondere aandacht omdat ze gebaseerd zijn op degelijke, zelfstandige archiefonderzoekingen"*(2).

De betekenis van het onderzoek en de publicaties van Philips over de geschiedenis van Veenendaal is ook nu nog groot.

Prof. dr. W. van Itterson feliciteert Philips ter gelegenheid van zijn veertigjarig jubileum als onderwijzer.

In het recent verschenen proefschrift van T. Stol "de veenkolonie Veenendaal" – hetzelfde onderwerp als de publicatie van Hootsen – is Philips verreweg de meest geciteerde auteur (3).

Ook verschillende publicaties die de laatste jaren over de geschiedenis van Veenendaal verschenen zijn, zijn gebaseerd op het werk van Philips. (4).

DE JONGE PHILIPS

David Philips werd op 11 juni 1902 te Utrecht geboren. Zijn vader, die bij de spoorwegen werkte, was gedeeltelijk van

CENTRAAL BUREAU VOOR GENEALOGIE

Stichting tot beheer van Rijks- en andere genealogische Verzamelingen

's-GRAVENHAGE,

26 Mei 1953.

Nassaulaan 18. Tel. 110029
Postgiro 65740

Ref.

Bericht op

H7.
12-5.

Mr Dr D. Philips,
Nieuweweg D 19 B,
VENNENDIJK.

In antwoord op Uw schrijven bovenvermeld, kunnen wij U thans mededelen dat de door U opgegeven literatuur geen opheldering of toelichting geeft betreffende de afkomst van Theodorus Rogge uit de Palts.

Wel is het zeker dat deze naam van duitse origine is en veel voorkomt in het Oostzeegebied bepaaldelijk Dantzig. Dit blijkt uit het boekwerk van J.E. Elias De Vroedschap van Amsterdam, deel I blz. 233:

"Geertruyd Coninck, geb. Amsterdam 17 nov. 1658, † 1 nov. 1731, tr. Sloten 27 juni 1679 Gerard Rogge, geb. Dantzig 4 aug. 1645, † Amsterdam 22 feb. 1713, handelaar op de Oostzee. Uit dit huwelijk o.m. Theodoor Rogge, ged. Noorderkerk 20 sept. 1684"

J. Rogge in "Het geslacht Rogge te Zaandam", deelt mede: "De naam roept herinneringen aan den landbouw op of moet met den graanhandel in verband worden gebracht. (De heer G.J. Honig houdt den naam voor een patronymicum, dus aan een voornaam ontleend, bijv. van Rochus, afkorting Rogh). Er bevindt zich in de kerk te Petten een grafsteen, welke de herinnering bewaart aan den koopman Mattis Rogge van Dantzig, die de 14 april van het jaar 1563 bij een schipbreuk den dood in de golven vond" Verder deelt de Heer Rogge in een noot mede dat de Amsterdamsche Universiteitsbibliotheek werken bezit van Alma, Bernhard, Christian, Elimar, Friedrich Wilhelm, Heinrich, Helmuth, Johann en Karl August Rogge, meeren-deels op historisch, wijsgeurig en aesthetisch gebied. Zijn verhaal gaat dan door met: Jan Jansz. Rogh. Timmerman (1602 1676).

De 2 laatste door U opgenoemde latijnse werken bezitten wij niet: wij kunnen U dus daaruit niets berichten.

Wij hebben U naar ons vermogen ingelicht en verblijven inmiddels,

met de meeste Hoogachting,

Centraal Bureau voor Genealogie

W. Ph. Veeren

Voorzitter

Joodse afkomst. Het gezin Philips behoorde echter tot de Rooms-katholieke kerk. Ook vader Philips moest in de oorlog de Davidsster dragen; hij is omgekomen in een concentratiekamp. Zijn naam staat vermeld op het gedenkteken voor het hoofdgebouw van de Nederlandse Spoorwegen aan het Moreelse Park te Utrecht. Philips verwoordde zijn emoties in een gedicht, opgedragen *"aan een zoon van het oude Volk"*.

Bij zijn veertigjarig jubileum als onderwijzer vertelde Philips dat hij als jongen al graag door de Utrechtse binnenstad zwierf en romantiseerde over hetgeen daar vroeger gebeurd was (5).

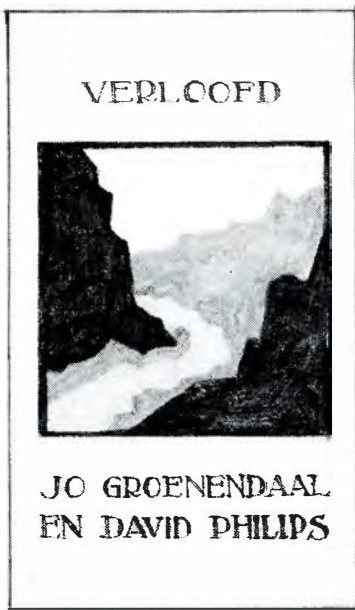
Omdat David Philips goed kon leren ging hij naar de kweekschool en studeerde 21 april 1921 af als onderwijzer. Zijn eerste benoeming was in Loenen aan de Vecht, waar hij tot 1934 zou blijven. Hij woonde die periode in Abcoude.

Op 25 november 1931 trouwde hij met Johanna Jacoba Groenendaal, afkomstig uit Amsterdam. Het huwelijk werd in

Arnhem voltrokken. Drie meisjes en vier jongens kwamen uit dit huwelijk voort. In 1934 verhuisde het gezin naar Wilhelminastraat 7 te Doorn. Het was toen crisistijd en ook voor het jonge gezin Philips is dit geen gemakkelijke tijd geweest. In deze periode was hij tijdelijk onderwijzer te Maarn.

In 1937 vond zijn benoeming in Veenendaal plaats, waar hij vanuit Doorn dagelijks op de fiets naar toe reed tot het gezin huize "de Kooy" aan de Nieuweweg D19B betrok, vlak naast de school en de kerk.

Vanouds was daar aan de Nieuweweg een katholieke enclave geweest, dankzij de welwillendheid

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen

CENTRALE COMMISSIE VOOR ONDERZOEK VAN HET NEDERLANDSE VOLKSEIGEN

AFDELING DIALECTOLOGIE
TER VOORBEREIDING VAN
EEN ATLAS DER NEDER-
LANDSE DIALECTEN

AMSTERDAM (C.)

7 Januari 1952

Nieuwe Hoogstraat 17
Telefoon 48187

D/D
D.07

De Heer D. Philips
Nieuwe weg D.19 B
V E N E N D A A L

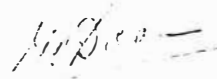
Zeer geachte Heer,

In antwoord op Uw brief van 4 Januari moeten wij U tot onze spijt berichten dat wij ook ditmaal niets hebben kunnen vinden over het woord "schameleuzen". De vorige maal hadden wij niet gezocht naar samoreus en verwanten, daar U dit slechts vermeldde als een "men zegt". Dit woord blijkt echter wel algemener bekend te zijn. Het Woordenboek der Nederlandse Taal, dl. XIV, kolom 90 vermeldt dat het is een zeker soort lang vrachtschip voor de binnenvaart en dat dit woord "naar men wil" ontleend is aan een verbinding van Sambre et Meuse. Het Zeemans-woordenboek van J. van Lennep drukt zich in dezelfde geest uit, maar minder vaag. Het woordenboek is echter zeker een betrouwbare bron en het "naar men zegt" laat plaats voor veel twijfel. Bovendien is dan nog niet de verbinding gelegd tussen schameleuzen en samoreuzen. Het meest waarschijnlijke of, als U wilt, het minst onwaarschijnlijke, lijkt me dat schameleus een woordspeling zou zijn. Maar daarvoor is een conditie dat deze turfschippers "schamel" geweest zijn, arm of vuil of slordig. Uw veronderstellingen, dat samoreus zou samenhangen met se, moer of met amoureux, vind ik, eerlijk gezegd nog minder waarschijnlijk dan de samenhang met Sambre et Meuse. En wat dit laatste betreft: ik kan me wel voorstellen dat een niet goed verstaan Sambre et Meuse na enkele stadia tot samoreus wordt, hoewel men dan nog eerder zou verwachten samoreus met stomme e.

Wij hopen U hiermee althans enigszins van dienst te zijn geweest. Mochten wij nog eens iets te weten komen over deze woorden, dan zullen wij het U nog berichten. Bij dergelijke onderzoeken stuit men vaak op moeilijkheden, omdat van de taal maar zo weinig schriftelijk is vastgelegd en veel voor altijd verloren is gegaan.

Met de meeste hoogachting,

voor de Directeur,

(Dr. Joh. C. Daan
wetenschapsamt.)

van de Heer van Renswoude⁽⁶⁾.

Huize "de Kooy" staat nog steeds op Nieuweweg-Noord 247.

PHILIPS IN VEENENDAAL

Nog maar kort woonachtig in Veenendaal brak de oorlog uit. Ook het gezin Philips moest evacueren, maar het oorspronkelijke evacuatieplan via het Station Veenendaal-De Klomp kon vanwege een kapot geschoten brug niet doorgaan.

In 1955 beschrijft Philips in 'de Vallei' de vlucht per kolen-schuit vanuit Elst naar Haastrecht, waar ze worden ondergebracht bij de fruitteler De Goey⁽⁷⁾.

Zijn al te Joods klinkende voornaam David wordt in de oorlog angstvallig vermeden en de vriendennaam Dee wordt gebruikt. Met deze naam ondertekende hij overigens ook een van zijn eerste artikelen.

Eén keer wordt Philips door de Duitsers gearresteerd, als hij op zwerftocht is bij Renswoude. Die nacht wordt hij vastgehouden in de Kokse School aan de Hoogstraat. Door bemidde-

Philips als jong onderwijzer.

23 Januari 1934.

WelEdelGedoren Heer :

de Heer D. Philips ,

VEENENDAAL .

Zeer geachte Heer Philips ,

Hierbij betuig ik U mijn bijzondere dank voor Uw vriendelijke attentie mij het pas verschenen nummer van „ Onthoos " te doen toekomen met Uw artikel LXV over Veenendaal. Ik waardeer het zeer, dat U mij dit hebt gezonden. Het is opriuw een aardige bijdrage voor de geschiedenis van van deze plaats. U weet deze en dergelijke dingen op prettige en duidelijke wijze aan Uw lezers voor te leggen.

Intussen was ik dier dagen te Veenendaal, waar ik een en ander heb nagezien in het archief van het Veenraadschap. Ik werd daarbij op aangename wijze geholpen door de Heer Van Varen. Dit archief lijkt mij voor U een rijke bron. Hieruit valt heel wat te putten voor de locale geschiedenis van Veenendaal en naaste omgeving. En dit des te meer omdat de veenraders o. s. zich niet alleen met de vervening hebben beziggehouden, doch ook verschillende andere plaatselijke belangen hebben verzorgd.

Toevallig kwam ik nog tegen een afschrift van de acte van kerkstichting, waarvan U mij onlangs het origineel toonde. Dit afschrift is te vinden in één der Veenregisters, Arch. nr. 14, aka. VII - X, ik neem nr. IX, en wel op fol. 82. Deze delen zijn niet in de juiste volgorde ingetonden. Naar aan de hand van deze inventarisatie zult U deze copie zonder veel moeite terug kunnen vinden.

Watgeen ik zelf recent heb te gevonden. En passant werd ik ook nog naar de doer U in Uw brief van 13 dezer vermaide : copie van dordrechtse berisende stroek in Rhenensche maatschap ome teelve de bediicken ale passent bij tyden biscep David. Ik weet niet zeker of ik dit wel heb gevonden. Is het mogelijk, dat dit nr. 1494 van de Inventaris is? Ik twijfel eran. Mocht U dit dossier of stuk, waarin sprake doet zijn van de Rhenensche maatschap bij beleenheid eels tegen kosen, dan houd ik mij aanbevelen voor een nadere aanduiding.

Ik wens U verder veel succes met Uw ondernemingen. Bij volden de belangstellingoudt U miskenen later Uw verschillende artikelen kunnen verwerken tot een boek.

Moekt ik hier of daar nog wat tegenkomen, wat mij voor U van belang lijkt, dan zal ik zeker niet vergeten het voor U te noteren. Het doerlopen van mijn fiches went ook nog van de orde.

Intussen verblijf ik met vriendelijke groeten en na de verkeerling mijner Hoogachtting als steeds gaarne,

Uw U Dr.

W. van Hertson.

ling van bekenden wordt hij de volgende dag vrijgelaten. De stafkaart die hij bij zich had werd gelukkig niet ontdekt! Ook Philips wordt opgeroepen om te werken voor 'Organisatie Todt', maar het zware werk aan de stellingen valt de onderwijzer zwaar. Dokter De Waard uit De Klomp helpt hem aan een verklaring, dat hij vanwege rugklachten dit werk niet kan doen.

Op 15 december 1950 treft het gezin een zware slag: dochter Adrie wordt vlak voor hun huis, fietsend op de besneeuwde weg, door een bus van de NBM aangereden en overlijdt - ze is 16 jaar oud.

In Veenendaal is Philips op velerlei gebied actief. Natuurlijk als onderwijzer, maar ook in het katholieke jeugdwerk, in het buurtcomité van de Nieuweweg, in de KVP, was lid van het bestuur van de Volksuniversiteit, kreeg gitaarles en zo veel meer. Ter gelegenheid van Sinterklaas schreef zijn vrouw eens het volgende gedicht: *'s maandags is het KVP*

*'s dinsdags weer een andere ree
's woensdags is het jeugdappèl
's donderdags is het gitaarspel
's vrijdags is het, oh, oh, oh,
weer EHBO*

Een belangrijke rol speelde Philips bij de organisatie van de feesten rond het 400-jarig bestaan van Veenendaal, met name bij de organisatie van de historische optocht.

WIE WAS PHILIPS?

Uit de gesprekken die ik met familie, leerlingen en vrienden van Philips voerde, komt het beeld van een bijzonder mens te voorschijn. Niet altijd direct een vriendelijk mens, eerder wat gesloten, maar wel - vaak in stilte - behulpzaam en vol geduld. Als onderwijzer was hij geliefd. Hoofd van de school wilde hij nooit worden; liever had hij de laagste klassen van de school. Toen de school verplaatst werd naar het nieuwe

Kerstlicht

Tekst D. Philips
Muziek A. P. de Klever

Tranquillo

molto e legato

Tranquillo

De win — — — den koud, maat

Klavier

leue — — — der on-ze har — — — den; wij dach — — — den ons te

Handwritten musical score for "Kerstlicht" by A.P. de Kleuver. The score is in G major (one sharp) and 3/4 time. It features a vocal line and a piano accompaniment. The piano part includes dynamic markings like *p*, *cresc.*, *dolce*, *rall.*, and *dolce e legato*, as well as performance instructions like *a tempo* and *un poco rit.*. The lyrics are in Dutch: "ven maar wij er-voe ren: de vreugd ver-bloedt. Maestoso". The score is divided into three systems, with the third system ending with a repeat sign and first/second endings.

"Kerstlicht", lied met tekst van D. Philips en muziek van A.P. de Kleuver. Verschenen in Triangelklanken, personeelorgaan van de V.S.W., 10e jaargang, no.6, december 1956.

gebouw aan de Patrimoniumlaan mocht hij kiezen welke klas hij wilde: hij koos de eerste klas. Kon een leerling minder goed meekomen, dan gaf hij gratis bijles na schooltijd. Ook bij de ouders had hij een groot gezag. Zijn leerlingen herinneren zich hem ook als een groot verteller.

Na schooltijd maakte hij graag een lange wandeling over de Batterijen, de Slaperdijk en rond Emminkhuizen. Niemand mocht dan mee, hooguit een rustig hondje.

Wel nam hij zijn leerlingen mee tijdens lange zwerftochten door de natuur.

Zaterdagmiddag was zijn vaste gang op de fiets naar Wageningen. Hij ging daar biechten – liever dan bij de hem te goed bekende eigen pastoor – en kocht de nodige boeken bij Boekhandel Kniphorst, een wetenschappelijke boekhandel. Het hele huis stond dan ook vol boeken en zij weerspiegelden zijn brede belangstelling. Een fors deel van zijn onderwijzerssalaris moet aan boeken uitgegeven zijn.

In de voorkamer stond zijn bureau waaraan zijn vele artikelen met de hand geschreven zijn. Ook schreef hij wel zittend in de luie stoel met een kleine lessenaar op schoot en een sigaartje in de mond, tot hij in slaap dommelde.

De vrije tijd werd voor een groot deel doorgebracht in archieven, bibliotheken en musea.

David Philips had een veelzijdige belangstelling. Naast geschiedenis was daar de literatuur. Hij las niet alleen veel, hij citeerde ook graag, met name moderne dichters. Ook schreef hij zelf wel gedichten en hij tekende graag en goed. Hij trad op als recensent van culturele manifestaties. Verder was er zijn grote liefde voor en kennis van de natuur. Philips zeker geen conservatief man, al heeft hij nooit een auto of telefoon gehad.

Als onderwijzer volgde hij de ontwikkelingen in zijn vak en stond moderne onderwijsmethoden voor.

Toen pastoor Beckers hem uitnodigde om met zijn koor op het priesterkoor te komen staan zingen, weigerde hij dat, omdat hij dan zo'n "soepjurk" aan moest.

PHILIPS ALS HISTORICUS

"Geschiedenis is van een hobby voor mij een studie geworden" zegt Philips zelf in een interview (5).

Zijn belangstelling, blijkend uit zijn artikelen, betrof vooral regionale geschiedenis, maar ook genealogie, oude kaarten(8) en vooral kerkgeschiedenis(9).

Zijn eerste artikel verscheen in 1923 (10) en het jaar daarop een gedegen studie over de Romaanse Bouwkunst in Nederland(11). Het was het begin van een lange reeks van publicaties. Zo schreef hij een groot aantal artikelen in 'Maandblad Oud Utrecht'.

Bekend zijn een aantal series artikelen in het Veenendaalse dagblad 'de Vallei', zoals "Alarm in de Venen" (1958), "De geboorte van een dorp" (1961) en "Dorp aan de Grift" (1965). Ook schreef hij in diverse bijzondere uitgaven, zoals bij de ingebruikneming van de Salvatorkerk.(6)

Mevrouw J. W. van de Kuinder-Hamer heeft in samenwerking met de gemeente Veenendaal een belangrijke bijdrage aan de ontsluiting van het werk van Philips geleverd door een groot aantal van zijn artikelen, met name uit 'de Vallei', te bundelen en van een register te voorzien. Alleen dit register telt al meer dan 130 pagina's.

In het Philipsarchief dat de Historische Vereniging van de familie ontving, zijn veel van zijn artikelen te vinden, vaak ook de bijbehorende foto's en tekeningen.

Uit dat archief blijkt ook de werkwijze van Philips: vele tientallen schriften bevatten met de hand overgeschreven archiefstukken, die als basis voor zijn publicaties dienden. Een fotocopieerapparaat bestond toen nog niet.

Voor zijn onderzoek onderhield Philips een uitgebreide correspondentie met wetenschappers en archieven, waaruit ook de waardering voor zijn werk blijkt.

Het ligt in het voornemen van de Historische Vereniging om te komen tot een zo volledig mogelijke bibliografie van de publicaties van Philips. Ook bestaan er plannen om een aantal artikelen in boekvorm opnieuw te publiceren.

Zijn werk is ongetwijfeld van wetenschappelijk niveau: gebaseerd op archiefonderzoek met duidelijke literatuurverwijzingen (1).

ZIJN LAATSTE JAREN

In 1961 vierde de onderwijzer Philips zijn 40-jarig jubileum. Met moeite kon de journalist van 'de Vallei' een interview via zijn echtgenote regelen(5).

Philips op oudere leeftijd.

Voor de receptie, waar grote belangstelling voor was, was hij duidelijk zenuwachtig; hij trad liever niet op de voorgrond. Langzamerhand werd het onderwijzersvak hem te zwaar en nam hij in 1966 afscheid.

Zijn vrouw drong aan op verhuizen. Zij wilde weg van de stinkende Enkasloot, die vlak langs hun huis liep, maar wellicht ook weg van de straat die zozeer herinnerde aan de dood van hun dochter Adrie.

Via familie van het voormalige hoofd van de Willibrordusschool, de heer Haggenburg, werd een huis gevonden in het voor hen onbekende Limburgse Heythuysen. Ook daar bleef hij schrijven, onder meer zijn "Brieven uit het Zuiden" voor 'de Vallei'. Slechts drie maanden zou hij er wonen. Op zondag 12 februari 1967 woonde hij een kerkdienst in Roggel bij. Na afloop bleef hij nog wat kijken bij de oude kerk en overleed plotseling, 64 jaar oud. Hij werd begraven in Heythuysen.

Opmerkelijk is dat zijn vrouw, die eerder nooit gepubliceerd had, zijn pen overnam. Zij schreef in de Libelle en had een rubriek "Oma vertelt" in de KRO-gids.

Zij overleed in 1989 in een bejaardencentrum in Wychen.

De betekenis van Philips voor de geschiedschrijving van Veenendaal kan moeilijk overschat worden. Door zijn publicaties en vele bronvermeldingen zal hij geraadpleegd en geciteerd blijven worden. Het feit dat zijn archief bewaard is gebleven zal daar zeker toe bijdragen.

Typerend voor zijn werk waren de laatste woorden die hij een dag voor zijn dood voor 'de Vallei' schreef⁽¹³⁾:

*"Geschiedenis moet waarheid zijn,
geen verdictsel".*

A. C. v. Grootheest

Noten:

- (1) T.C.Hootsen, "Uit de geschiedenis van Veenendaal als veenkolonie in vroeger eeuwen". In: Bijdr. en Meded. Gelre, 23, (1920) pag.94-101
- (2) W.van Ittersson, "De stad Rhenen", Assen, 1960, pag.262
- (3) T. Stol, "De veenkolonie Veenendaal", Amsterdam, 1990
Van D. Philips worden 12 publicaties geciteerd, meer dan het dubbele van enige andere auteur. Van dit proefschrift verschijnt in 1990 een handelseditie in de Stichtse Historische Reeks.
- (4) Niet altijd wordt bij publicaties, met name kranteartikelen, de naam van Philips genoemd.
Twee voorbeelden van publicaties waarin dit wel gebeurde zijn:
H. Diepeveen, "De Oude- of St. Salvatorkerk", Veenendaal, 1986.
R.P.de Graaf, "Met collectegeld werd plundering afgekocht. De kerk-geschiedenis van Veenendaal in de Tachtigjarige Oorlog" in De Hoeksteen, 19, 2, Berkel en Rodenrijs, 1988.
- (5) Interview in 'de Vallei' d.d. 21 april 1961.
- (6) Zie bijv. D. Philips, "Consecratie van de nieuwe St. Salvator", in St. Salvator, Veenendaal, 1 mei 1954.
- (7) D. Philips, Pinksteren 1940, "De vlucht uit de vallei", 'de Vallei' d.d. 3 juni 1960.
- (8) D. Philips, "Een merkwaardige kaart van Nic. van Geelkercken", Maandblad Oud-Utrecht, maart 1955.
- (9) Vele artikelen in 'de Vallei', maandblad Oud-Utrecht en elders.
Zie ook nr.6.
- (10) D. Philips, "Nieuwer ter Aa", Utrecht, Wijnmaand 1923. Waarschijnlijk verschenen in 'Opgang'.
- (11) Dee Philips, "Romaanse Bouwkunst in Nederland", Utrecht, Herfstmaand 1924, verschenen in Jaarboekje Oudheidkundig Genootschap Niftarlake.
- (12) Tussen 1955 en 1962 verschenen er in het maandblad Oud-Utrecht een twintigtal publicaties van de hand van Philips. Een artikel, verschenen in maart 1962 over 'Historische verdedigingswerken bij Veenendaal', eindigde hij met de woorden: "Spaar de weinige nog resterende monumenten!".
- (13) In "Dorp aan de Grift", aflevering 12, geschreven te Heythuysen op 11 februari 1967.

Vader Philips

De man die zoveel onderzoek heeft gedaan naar de geschiedenis van Veenendaal en omgeving was mijn vader.

Als ik daar nu aan terugdenk was hij een eenvoudige onderwijzer met een groot hart voor kinderen en met een grote hobby: namelijk geschiedenis.

Ieder vrij uurtje was hij daarmee bezig. Toch kwamen wij, zijn kinderen, niets tekort. Zo mocht eenieder in de vakantie een dag met hem fietsen. Dat ging als volgt. Een zakje brood en een veldfles met water werd van thuis meegenomen. Bij het eerste winkeltje dat wij tegen kwamen werd gestopt. Je kreeg dan een paar dubbeltjes voor een zak snoep en dan gingen we weer verder. Mijn fietstocht ging naar Nulde. Een klein gehucht aan de vroegere Zuiderzee. Tegenwoordig kent eenieder zeker het strand van Nulde, gelegen aan de snelweg Amersfoort-Harderwijk.

Onderweg vertelde Vader van alles over het landschap, beekjes, dieren en plaatsjes die wij op onze fietstocht passeerden. Ook maakte hij gekheid over namen van plaatsen. Bijvoorbeeld over het plaatsje Speulde. *"Daar spelen de kinderen alleen maar!"*. Ook grapte hij weleens: *"Weet je wat er op de Amersfoortse Kei staat?"*. Aangezien ik dat niet wist antwoordde hij: *"Draai mij eens om!"* En op de andere kant zou dan staan: *"Dank U wel!"*.

Zo ziet u dat ik een fijne Vader heb gehad en ik denk dat mijn broers en zusters er net zo over denken. Ook kampeerden wij vaak. Slapen in zo'n tent was erg spannend en gezellig. Toen wij wat ouder waren en over eigen vervoer beschikten gingen wij ook naar het buitenland. Vader maakte er altijd 'n hele studie van. Las er veel over en ging overal kijken en informeerde links en rechts over het ontstaan van plaatsen en gebouwen. Meestal werden er dan aantekeningen en foto's van gemaakt.

Nog een enkel woord over zijn onderwijzerschap. Het liefst had hij kleine kinderen in zijn klas. *"De eerste en de tweede klas, dat is het leukste les geven, zo onbevangen als die kinderen zijn!"*.

Menigeen die vroeger op de St. Willibrordusschool aan de

Nieuweweg gezeten heeft kan zich beslist het vertellen uit de boeken van 'Harlekijntje' herinneren, want voorlezen kon hij! Hopelijk heb ik hiermee een kleine bijdrage kunnen leveren aan het jubileumnummer. Heel veel succes met uw Historische Vereniging en proficiat, ook namens mijn vrouw en kinderen.

Wim Philips
Doorn

Wim Philips, als eerste Veenendaalse pastoor
in de Historische Optocht ter gelegenheid van de
viering van 400 jaar Veenendaal in 1949.

Herinneringen aan Meester Philips

De voorzitter van onze vereniging vroeg mij of ik een stukje wilde schrijven over de heer Philips. Hij wist dat ik één van zijn leerlingen was geweest. Ik zei meteen ja, maar later dacht ik: "Het is wel moeilijk om zo'n persoon te beschrijven".

De heer Philips was onderwijzer op de R.K. Willibrordusschool aan de Nieuweweg. Hij was onderwijzer van de derde en vierde klas. Voor diè tijd (1954) was hij al een vrij moderne onderwijzer. Zijn lessen boeiden mij dan ook altijd, maar vooral als hij het over de geschiedenis van Veenendaal had. Hij vertelde het zò dat de gehele klas er muisstil van werd.

Philips voor de klas op ongeveer 60-jarige leeftijd

Zo vertelde hij wat over de namen en wat ze betekend hebben. Op het Panhuis moest een bierbrouwerij hebben gestaan. Aan de Helling, nu heet dat de Brouwerstraat, was in die tijd een boterbedrijfje. Ook werden daar turfschepjes gemaakt. En zo had Veenendaal nog veel meer oude namen die je nog wel in de straatnamen tegen komt. We gingen ook wel eens met hem mee. Dan liet hij ons van alles zien. Rondje Veenendaal - altijd op de fiets en met een pijp in zijn mond. Hij was ook zeer goed in natuurkunde; ook daar had hij ook zo zijn eigen manier van lesgeven in. Als het goed weer was gingen we op pad. Bijvoorbeeld naar de Batterijen, de Hel of naar het bos bij Kasteel Renswoude. Daar kregen we dan van alles te zien en te horen over wat er leefde en groeide.

Zijn vriend, de heer De Kleuver, kwam ook meerdere malen bij ons in de klas om over de natuur, de historie en de folklore van Veenendaal en omgeving te vertellen.

Samen zaten deze twee heren ook in de feestcommissie van '400 jaar Veenendaal'.

Zowel de heer Philips als de heer De Kleuver hebben voor Veenendaal veel betekend. Ze verdienen dan ook wel een straatnaam of een gedenkteken in de gemeente Veenendaal. Ik hoop dat het er eens van zal komen!

G. E. Diergaarde
oud-leerling

Meester Philips geëerd*

Met de uitgave van een speciaal "Philips-nummer" van haar verenigingsorgaan viert de Historische Vereniging Oud-Veenendaal haar eerste lustrum. Ik geloof dat meester Philips niet beter geëerd kan worden.

Over de historie van Veenendaal en omgeving - dit laatste moet erbij - schreef hij immers graag en voortreffelijk.

Wie na zovele jaren z'n artikelen, die in krant en tijdschrift verschenen, leest, zal in de eerste plaats zeker weer genieten van stijl en taalgebruik. De geschiedenis van Veenendaal, of dat nu de algemene of kerkelijke was, plaatste hij in het raam van de landelijke historie. Hij steeg daardoor boven de doorsnee amateur-historicus uit.

Het was jammer dat zijn goed gedocumenteerde artikelen - wat was hij belezen! - zo onregelmatig geplaatst werden.

In één van mijn brieven vroeg ik hem naar de reden. Het heeft geen zin zijn antwoord te herhalen. Ik nam toen contact op met de redactie van een plaatselijke krant, waarin de artikelen van Philips een plaats kregen, om te vragen: "Waarom niet?". Ik kreeg toen de indruk dat men de verhalen van Meester Philips voor het lezend publiek te hoog gegrepen vond! Vandaar dat in het Philips-archief - dat onze vereniging begin 1988 kreeg - niet eerder gepubliceerde verhalen te vinden zijn.

Philips kon hierin kennelijk geen verandering brengen; hij was een bescheiden mens.

Tentoongestelde kunst in de regio had eveneens zijn aandacht. Hij was een trouwe bezoeker van exposities, vooral wanneer die in het Streekmuseum te Rhenen gehouden werden. Hij schreef er doordachte recensies over.

Zelf tekende hij niet onverdienstelijk. Bij verschillende van zijn 'Reisbrieven uit Duitsland' staan ze afgedrukt.

Zijn vertrek in 1966 met zijn gezin naar Noord-Limburg betekende geenszins een einde van zijn pennevruchten in het dagblad 'de Vallei'. Ook in Limburg vond hij weer raakpunten

* De heer A.G. Steenberghe is al jarenlang actief in 'Oud Wageningen' en publiceerde veel over de geschiedenis van Wageningen. Hij sprak voor onze vereniging op 13 september 1988 over de geschiedenis van de Joden in Veenendaal.

met de streek waar hij sedert 1937 werkzaam was geweest. Meester Philips heb ik een enkele maal gesproken. Verschillende van zijn kinderen kende ik. Tussen 1959-1966 correspondeerde ik onregelmatig met hem. Z'n brieven met de vele artikelen - helaas heb ik ze niet allemaal - heb ik door de jaren heen bewaard. Hij was altijd bereid te helpen bij een eerste aanzet van een onderzoek naar een historisch onderwerp. Hij was, terecht, wat teleurgesteld wanneer hij niets hoorde over de resultaten. Hij vroeg ernaar, soms jaren later. Meester Philips was één van de vele schrijvende onderwijzers over plaatselijke en regionale geschiedenis, die ons land rijk was. Gelukkig zijn ze er anno 1990 nog! Philips was bovendien een veelzijdig mens, die echter zichzelf bleef. Ik ben blij hem gekend te hebben.

Wageningen, 11 september 1990

A.G. Steenbergen

Puzzel

Voor dit jubileum-
nummer hebben
we de rubriek
'Puzzel' weer uit
de kast gehaald.
Hierbij vindt u
een tekening door
D. Philips ge-
maakt.

Wie weet waar
deze poort zich
bevindt?

Eén ding is ze-
ker, het is niet
in Veenendaal!

Oplossingen
graag naar de
secretaris.

Mededelingen

- * De jubileumbijeenkomst van de Historische Vereniging ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan wordt gehouden op *woensdag 21 november a.s.* in 'de Meent'.
Een programma voor deze avond vindt u voor in dit blad.

dus: - woensdag 21 november a.s.
 - om kwart voor acht
 - in 'de Meent', Grote Beer 10
 - diapresentatie
 toespraak Commissaris van de Koningin
 presentatie Bronnenboek
 uitreiking penning
 - alle leden worden verwacht!
- * Op een persconferentie op dinsdag 18 september j.l. is de schoolmap voor basisscholen over de geschiedenis van Veenendaal uitgereikt.
Alle basisscholen ontvangen deze map gratis, dankzij steun van de RaboBank Veenendaal.
U kunt de map op 21 november in het kraampje van de Historische Vereniging inkijken.
- * We hebben de 500 leden nog niet gehaald!
U kunt nog leden opgeven bij de ledenadministratie, waarvan het adres voor in dit nummer staat.
Ook kunt u bij mevr. Will voor f 20,- een geschenkbond kopen.
Verdere gegevens staan achter in dit blad.
- * Op dinsdag 25 september promoveerde te Amsterdam de heer T. Stol op het proefschrift "De veenkolonie Veenendaal".
We komen nog uitvoerig op dit proefschrift terug, maar willen de heer Stol graag van harte gelukwensen.
Het ligt in de bedoeling dat er volgend jaar in de Stichtse Historische Reeks een handelseditie van dit proefschrift verschijnt. Voor leden zal die mogelijk dan met korting verkrijgbaar zijn.
- * Er worden dit seizoen tal van cursussen georganiseerd op het

gebied van lokale geschiedenis, volkscultuur, museumbeheer, etc. etc. Het aanbod is werkelijk de moeite waard. Verdere informatie bij de secretaris en bij de informatiestand van de vereniging op 21 november a.s.

500 leden voor Oud Veenendaal

Een financieel gezonde vereniging kan alleen bestaan als zij voldoende leden telt.

Daarom werken we er aan om het eerste lustrum aan het eind van dit jaar te kunnen vieren met 500 leden.

Wilt u daarbij helpen?

Vraag eens in uw familie- of kennissenkring, of geef een lidmaatschap/abonnement cadeau!

Zowel voor het nieuwe lid als voor uzelf is een presentje beschikbaar.

Maak uw keuze uit:

1. *Tekening van de Nieuwe Molen, gedrukt op luxe papier.*
2. *Kuijper-kaart van Veenendaal (herdruk van een kaart uit 1865).*
3. *Set van 4 tekeningen van Veenendaalse monumenten in envelop.*
4. *Set van 4 ansichtkaarten met reproducties van oude tekeningen van Veenendaal.*
5. *Het boekje "Een volck in veenen en in moeren" door H. Diepeveen.*

Geef zowel uw keuze als die van het nieuwe lid aan door op de bon het nummer van het gewenste geschenk te omcirkelen. Stuur daarna de bon op naar de ledenadministratie:

Mevr. H.H. Will-van Barneveld
Houtwal 5
3904 DM Veenendaal
Tel. 08385-11523

